

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΑ ΜΕΣΑ»

Διπλωματική εργασία

**« Η Δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή.
Θεωρητικές προσεγγίσεις και αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών .»**

της

Μάτσου Χριστίνας,
A.E.M. 1059

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μπότσιου Μαρία διδάκτωρ- συνεργάτης ΠΔΜ
Εξεταστές: Α) Γεώργιος Λάμπας , καθηγητής – πρόεδρος Τμήματος Ψηφιακών Μέσων
και Επικοινωνίας ΠΔΜ
Β) Αλέξανδρος Κλεφτοδήμος , επ. καθηγητής Τμήματος Ψηφιακών Μέσων
και Επικοινωνίας ΠΔΜ

Φλώρινα 01-02-2020

*Όπως μετονομάστηκε η Παιδαγωγική Σχολή με τον Ν.4610/2019, ΦΕΚ/τ.Α΄/07-05-2019

ΤΙΤΛΟΣ

«Η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή. Θεωρητικές προσεγγίσεις και αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών»

Copyright © Χριστίνα Μάτσου, 2019

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και μόνο.

A.E.M.: 1059

Ηλεκτρονική διεύθυνση:matsoy.cristin@gmail.com

Έτος εισαγωγής:2018

Κατεύθυνση: Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΠΑΜ

Τίτλος διπλωματικής εργασίας: Η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή. Θεωρητικές προσεγγίσεις και αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών.

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί προϊόν λογοκλοπής, είναι προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας, η βιβλιογραφία και οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα με παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή. Επισημαίνεται πως η συγκεκριμένη επιλογή βοηθά στον περιορισμό της λογοκλοπής διασφαλίζοντας έτσι το/τη συγγραφέα.

Ημερομηνία 1- 2 - 2020

Η δηλούσα

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΤΣΟΥ

Περιεχόμενα

Κατάλογος Εικόνων.....	7
Κατάλογος Πινάκων.....	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1.....	11
Βασικές έννοιες και κύριο θεωρητικό μοντέλο.....	11
1.1. Ορισμοί.....	11
1.2. Η έννοια του πολίτη από την αρχαιότητα έως σήμερα.....	13
1.3.1. Δημόσια σφαίρα.....	19
1.3.2. Δημόσια σφαίρα και ιδιότητα του πολίτη στον αναπτυσσόμενο κόσμο.....	22
Κεφάλαιο 2.....	24
Μοντέλα δημοκρατίας και η ψηφιακή εποχή.....	24
2.1. Εισαγωγή.....	24
2.2 Μοντέλα δημοκρατίας και ηγεσίας.....	25
2.2.1. Άμεση δημοκρατία.....	25
2.2.2. Έμμεση δημοκρατία.....	27
2.2.3. Δημοκρατία της μειοψηφίας.....	28
2.3. Εφαρμογές ηλεκτρονικής δημοκρατίας (ηλεκτρονική διακυβέρνηση, ηλεκτρονικές ψηφοφορίες, ηλεκτρονικές διαβουλεύσεις κλπ).	29
2.4. Προβληματισμοί και προεκτάσεις της συζήτησης.....	35
Κεφάλαιο 3.....	37
Έρευνα.....	37
3.1. Σκοπός, στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα.....	37
3.2. Μεθοδολογία έρευνας.....	38
3.3. Θεωρητικά άρθρα.....	41

3.3.1. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 1: Αναγκαιότητα ψηφιακής συμμετοχής και το αναπόφευκτο αυτής- Η συμμετοχή των πολιτών σε διαδικασίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης	41
3.3.2. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 2: Ψηφιακός εγγραμματισμός και συμμετοχή στα κοινά- Η ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης και κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τις δυνατότητες συμμετοχής τους στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή	49
3.3.3. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 3: Πολιτική συμμετοχή, συμμετοχικότητα και εθελοντισμός – Μελέτες σε σχέση με την ανάπτυξη νέων πρακτικών και θεωριών βασισμένες στην υφιστάμενη θεωρία	56
3.3.4. Συνολικά ευρήματα θεωρητικών ερευνών.....	61
3.4. Ερευνητικά άρθρα.....	67
3.4.1. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 1: Αναγκαιότητα ψηφιακής συμμετοχής και το αναπόφευκτο αυτής- Η συμμετοχή των πολιτών σε διαδικασίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης	67
3.4.2. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 2: Ψηφιακός εγγραμματισμός και συμμετοχή στα κοινά- Η ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης και κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τις δυνατότητες συμμετοχής τους στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή	72
3.4.3. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 3: Πολιτική συμμετοχή, συμμετοχικότητα και εθελοντισμός – Μελέτες σε σχέση με την ανάπτυξη νέων πρακτικών και θεωριών βασισμένες στην υφιστάμενη θεωρία	75
3.4.4. Συνολικά ευρήματα ερευνητικών άρθρων	87
3.5. Συγκεντρωτικός πίνακας θεωρητικών και ερευνητικών ερευνών και πορίσματα.....	94
Κεφάλαιο 4	
Συμπεράσματα, κριτική και σχολιασμός	109
Βιβλιογραφία.....	114

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1 Simsek and Simsek (2013, p. 133)	33
Εικόνα 2 Πολιτικό και Διοικητικό Σύστημα (Anttiroiko, 2003)	48
Εικόνα 3 Διαμόρφωση Πολιτικής και Εφαρμογή (Clift, 2003, p. 1)	59

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1 Κατηγοριοποίηση πολιτευμάτων ανάλογα με το μοντέλο άσκησης εξουσίας..	14
Πίνακας 2 Συνολική παρουσίαση αποτελεσμάτων θεωρητικών μελετών	61
Πίνακας 3 Συνολική απεικόνιση αποτελεσμάτων ερευνητικών μελετών.....	87
Πίνακας 4 Συγκεντρική παράθεση ευρημάτων έρευνας (εναλλακτική κατηγοριοποίηση)	97

Εισαγωγή

Σε έναν κόσμο ο οποίος συνεχώς αλλάζει, η κοινωνία αλλάζει παράλληλα. Οι πολίτες, ως θεμελιώδη συστατικά στοιχεία αυτού που ονομάζουμε «κοινωνία» καλούνται να ανταπεξέλθουν στις νέες απαιτήσεις της κάθε εποχής, με τρόπο που θα τους εξασφαλίσει την διατήρηση ενός καλού επιπέδου ζωής, την ασφάλεια και την δυνατότητα συμμετοχής τους στη νέα εποχή. Πλέον, σήμερα, με την τέταρτη βιομηχανική επανάσταση η οποία σηματοδοτείται από τη χρήση των τεχνολογιών του αυτοματισμού και τη ραγδαία εξάπλωση της χρήσης του διαδικτύου σε παγκόσμιο επίπεδο, τόσο το κράτος όσο και η κοινωνία εξελίσσονται ως θεσμοί. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με την παγκοσμιοποίηση και την ένταξη σε μία νέα ψηφιακή εποχή (Dunleavyetal., 2006).

Πράγματι, με τη μετάβαση στην ψηφιακή εποχή, λαμβάνουν χώρα σημαντικές αλλαγές. Η σημαντικότερη, για πολλούς, αφορά το ότι ο κυβερνοχώρος, είναι ένας χώρος στον οποίο δεν ισχύουν τα κατοχυρωμένα σύνορα του κράτους και δεν ισχύουν οι φυσικοί νόμοι. Για άλλους ερευνητές, αποκτά ιδιαίτερη σημασία, το γεγονός πως, η ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών της πληροφορικής επιδρά στους κρατικούς θεσμούς, δεδομένου του γεγονότος πως η διακυβέρνηση γίνεται πλέον με τη χρήση του διαδικτύου (e- government) (Bellamy, 2003).

Αποτελεί επιπλέον πραγματικότητα ότι πολλές χώρες ανησυχούν για τον τρόπο με τον οποίο η δημοκρατία μπορεί να υφίσταται και να ενεργοποιείται στις κοινωνίες τους. Για το λόγο αυτό η εκπαίδευση των δημοκρατικών πολιτών αποτελεί καίριο εθνικό καθήκον. Εκτός από την παγκόσμια εξάπλωση των δημοκρατικών συστημάτων, οι σύγχρονες εξελίξεις των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας επιταχύνουν αυτή την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη. Η δημοκρατική εκπαίδευση του πολίτη στη ψηφιακή εποχή αναμένεται να δώσει ώθηση στις μελλοντικές γενιές καθώς θα επιτρέπει την αντιμετώπιση και πρόβλεψη μεγάλου αριθμού κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών (Roh, 2004).

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πόσο αναγκαία είναι σήμερα η χρήση του διαδικτύου ως μέσο εξασφάλισης της συμμετοχής των πολιτών στην ψηφιακή εποχή;
2. Κατά πόσο δύνανται να κατέχουν όλα τα πρόσωπα τα μέσα και τις γνώσεις για να συμμετάσχουν στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και ποια τα επακόλουθα της έλλειψης επαρκούς κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τη χρήση των ψηφιακών εργαλείων (ψηφιακός εγγραμματισμός);
3. Ποια η σημασία του εθελοντισμού και ιδιαίτερα του τοπικού εθελοντισμού στην πολιτική συμμετοχή και την εν γένει συμμετοχικότητα.; Και πως αναμένεται να εξελιχθεί τελικά η διαδικασία της ψηφιακής συμμετοχής με την περαιτέρω διάδοση του διαδικτύου;

Επάνω σε αυτά τα ερωτήματα αναπτύσσεται και το σύνολο της ερευνητικής προσπάθειας που αποτελεί το δεύτερο μέρος της μελέτης. Μπορεί εύκολα λοιπόν κανείς να διαπιστώσει ότι το εν λόγω ζήτημα είναι σύνθετο και απαιτεί μία συνολική ανάλυση μέσω μίας διεπιστημονικής μελέτης. Παράλληλα, έχει μεγάλη σημασία να μελετηθεί το πως η εκπροσώπηση λαμβάνει χώρα στην νέα αυτή εποχή, το πως μεταβάλλεται η έννοια της πολιτικής καθώς και ο βαθμός στον οποίο το κοινό διαμορφώνει πολιτικές απόψεις με τη χρήση του διαδικτύου (Bode, Vraga, & Borah, 2014).

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρείται να εξεταστεί η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή. Για το σκοπό αυτό διενεργείται ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας προκειμένου να αποτιμηθούν κριτικά επιστημονικά άρθρα και να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω.

Η εργασία ακολουθεί την εξής δομή:

- Στο κεφάλαιο 1, αναλύονται οι βασικές έννοιες οι οποίες χρησιμοποιούνται και εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, όπως είναι αυτή της «δημοκρατίας», της «δημοκρατικής ιδιότητας» της «δημόσιας σφαίρας» αλλά και της «πολιτειότητας», του «κυβερνοχώρου».

- Στο κεφάλαιο 2, επιχειρείται μία συζήτηση σχετικά με τα μοντέλα δημοκρατίας και τις σύγχρονες μορφές που λαμβάνει η δημοκρατία στην ψηφιακή κοινωνία.
- Έπειτα, στο κεφάλαιο 3, αναλύεται η ιδιότητα και ο ρόλος του πολίτη στη νέα ψηφιακή εποχή.
- Στο κεφάλαιο 4 παρατίθενται τα συμπεράσματα και οι κριτικές της μελέτης.

Το μοντέλο το οποίο επιλέγεται για την συγγραφή της εργασίας αυτής είναι σύνθετο. Μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου, όπως εξηγείται και στην αντίστοιχη ενότητα του κεφαλαίου 3, εκπονήθηκε αρχικά μία σύντομη θεωρητική ανασκόπηση των υφιστάμενων επικρατούσων θεωριών της πολιτικής επιστήμης. Στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης, στα δύο πρώτα κεφάλαια της μελέτης, γίνεται μία κριτική ανάλυση της έννοιας «δημοκρατία» και μελετάται ο ρόλος του πολίτη στη σύγχρονη κοινωνία, ξεκινώντας από την Αριστοτελική σκέψη και προχωρώντας στο Διαφωτισμό και την σύγχρονη πολιτική θεωρία.

Η συμβολή της παρούσας εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι επιχειρεί να συμπληρώσει την υφιστάμενη βιβλιογραφία στην ελληνική γλώσσα, εξετάζοντας ένα σύνολο εννοιών, προσεγγίσεων και μελετών με μία κριτική οπτική. Αναλυτικότερα, μέσω της άσκησης κριτικής στα ζητήματα τα οποία προσεγγίζουν οι μελέτες οι οποίες αποτελούν τη βάση της ανασκόπησης, επανεξετάζονται οι έννοιες, «πολιτειότητα», «πολίτης» και «πολιτική συμμετοχή» με έμφαση στο ποιος, τελικά, θα μπορεί να συμμετέχει σε αυτό το νέο μοντέλο ψηφιακής πολιτικής συμμετοχής και ποιος όχι. Επομένως, το ζήτημα το οποίο, τελικά, προσεγγίζει η εργασία, αφορά και το ποια θα είναι τα πιθανά επακόλουθα της τάσης αυτής για μία στροφή προς την ψηφιακή συμμετοχή για τα άτομα τα οποία, εν γένει, αποκλείονται από τη νέα ψηφιακή εποχή, όπως οι ηλικιωμένοι, τα άτομα που ανήκουν σε ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες και τα άτομα που κατοικούν σε αναπτυσσόμενες χώρες.

Οι προβληματισμοί αυτοί, αποτελούν και την αφορμή υλοποίησης αυτής της μελέτης. Ως εκ τούτου, τελικά, η εργασία είναι το αποτέλεσμα της έρευνας της εκπονήτριας σε διάστημα πολλών μηνών με στόχο τη συμβολή της στην παγκόσμια γραμματεία σε σχέση με την επιστήμη της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης και

της νομικής σε ό,τι αφορά την πολιτειότητα, ακόμη κι αν αυτή η συμβολή μπορεί να θεωρηθεί μικρή

Κεφάλαιο 1

Βασικές έννοιες και κύριο θεωρητικό μοντέλο

Το παρόν κεφάλαιο, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος του, ασχολείται με την εννοιολόγηση των βασικών όρων οι οποίοι χρησιμοποιούνται στο κύριο σώμα της εργασίας. Στα πλαίσια της ανάλυσης, δίδεται μεγάλη σημασία στη διάκριση μεταξύ των εννοιών «πολίτης» και «κράτος» και «ψηφιακός πολίτης» και «κυβερνοχώρος».

1.1. Ορισμοί

Η έννοια της κοινωνίας και του κράτους είναι σύνθετες και αποκτούν μεγάλη σημασία στη μελέτη των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων. Τυπικά, ως κοινωνία, ορίζεται το οργανωμένο σύνολο των ανθρώπων, οι οποίοι διαμορφώνουν συνειδητά και εκούσια ανθρώπινες σχέσεις. Η κοινωνία, με τη σύγχρονη μορφή της, δε, διαφέρει από τις πρώτες μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες απαντώνται πριν το 1815 (Rowe, 2003).

Για να είναι μία οργανωμένη κοινωνία, έθνος/ κράτος, πρέπει να συντελούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Καταρχάς, να υπάρχει όντως ένας πληθυσμός με κοινά στοιχεία και μία κοινή ταυτότητα. Επίσης, ο πληθυσμός αυτός να αναγνωρίζει μία νομιμοποιημένη εξουσία η οποία να μπορεί να ασκεί νομιμοποιημένη βία, υπό τη μορφή του ελέγχου και της τιμωρίας, και, από κοινού, να κατοικούν εντός σαφώς ορισμένων συνόρων(OECD, 2001).

Ο Heywood (2014) στη συζήτηση περί πολιτικής που εκκινεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο, μιλά για τη σημασία της κατανόησης της φύσης της πολιτικής ως μία διαδικασία σύγκρουσης. Η σύγκρουση αυτή, λαμβάνει χώρα μεταξύ «αντίπαλων δυνάμεων» και δεν σχετίζεται με την βία και την ένταση, με τη μορφή τουλάχιστον την οποία λαμβάνει σε μία στρατιωτική διαμάχη. Αντίθετα, η σύγκρουση αυτή αφορά ιδέες, αντιλήψεις και ιδεολογίες. Από την άλλη, η πολιτική σχετίζεται και με τη συνεργασία.

Δανειζόμενος τον ορισμό της Hannah Arendt, ο Heywood (2014) αναφέρει πως η σύγκρουση και η συνεργασία είναι βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής και πως, όπως και η σύγκρουση, η συνεργασία αφορά περισσότερο την εξεύρεση κοινών μέσων προκειμένου να υλοποιηθούν κοινοί στόχοι και κοινές επιδιώξεις (Heywood, 2014, σ. 22).

Ωστόσο, αναφέρεται ο προβληματισμός πως, συχνά, η πολιτική νοείται ως μία διαδικασία άσκησης εξουσίας. Ο ορισμός αυτός απορρίπτεται, διότι είναι εξαιρετικά απλοϊκός και δεν αρκεί για να αποδώσει την έννοια της κοινωνικής συμμετοχής και συνεργασίας, αφού, στην ουσία, ούτε ο παραπάνω ορισμός είναι απόλυτος (Heywood, 2014, σ. 22-24). Αντιθέτως, η πολιτική αποτελεί μία λειτουργία και μία διαδικασία, μία δραστηριότητα και μία πράξη και ένας τρόπος άσκησης των δικαιωμάτων και επίτευξης της ισορροπίας εντός της κοινωνίας και, ως εκ τούτου, είναι πολύπλοκη. Την άποψη αυτή συμμερίζονται και οι Armstrong and Bernstein (2008) οι οποίοι κρίνουν πως, στην ουσία, η πλειονότητα των πολιτών συνδέει την πολιτική με το μοντέλο δημοκρατίας και τη μορφή δημοκρατίας που εφαρμόζεται σε ένα κράτος, όμως, η σύνδεση αυτή είναι λανθασμένη (Armstrong & Bernstein, 2008).

Στην μελέτη αυτή, και με βάση τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο Heywood (2014), η πολιτική νοείται ως ταυτόχρονα (Heywood, 2014, σ. 23):

1. Μία διαδικασία
2. Η τέχνη του κυβερνάν
3. Η ενασχόληση των πολιτών με τα κοινά
4. Μία διαδικασία συμβιβασμού και συναίνεσης
5. Εξουσία και δικαίωμα διανομής πόρων

Η διάσταση αυτή της διανομής των πόρων συνδέεται άμεσα με αυτήν της κοινωνικής δικαιοσύνης. Με βάση την κοινωνική θεωρία, όπως αυτή αναπτύχθηκε τον 18^ο και 19^ο αιώνα και, ειδικά, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, το δικαίωμα διανομής αυτών των πόρων διαθέτει μία συγκεκριμένη τάξη η οποία είναι η αστική. Το δικαίωμα αυτό απορρέει από το γεγονός πως αυτά τα πρόσωπα διατηρούν στην κατοχή τους τα μέσα παραγωγής και, ως εκ τούτου, αποφασίζουν για το πως θα διανεμηθούν τα κέρδη από την παραγωγή και οι πόροι. Ωστόσο, αυτή η απόφαση δεν γίνεται με βάση την κοινωνική δικαιοσύνη και την ηθική αλλά με βάση τα συμφέροντα αυτής της άρχουσας τάξης (Ρωμανός, 2010).

1.2. Η έννοια του πολίτη από την αρχαιότητα έως σήμερα

Ένας πολίτης είναι ένα φυσικό πρόσωπο το οποίο διαθέτει συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, όντας μέλος ενός κοινωνικού συνόλου και ενός κράτους (OECD, 2001). Ο ορισμός αυτός είναι εξαιρετικά απλοποιημένος και, πιθανώς, ελλιπής.

Ο Αριστοτέλης όριζε την έννοια «πολίτης» ως ένα «ελεύθερο ον» το οποίο είναι «ζώνον πολιτικόν». Διαχώρισε τους ελεύθερους πολίτες από τους βαρβάρους και τους δούλους με βάση αυτήν τους την ιδιότητα του να συμμετέχουν στα κοινά και να είναι σε θέση να απολαμβάνουν ορισμένες ελευθερίες που οι δούλοι και οι βάρβαροι δεν απολάμβαναν εντός της πολιτείας. Βασικό χαρακτηριστικό της δημοκρατικής πολιτείας και της ιδιότητας του πολίτη στο έργο του Αριστοτέλη είναι το γεγονός πως, το πρόσωπο αυτό, είναι ίσο με όλα τα άλλα μέλη της πολιτείας που είναι επίσης ελεύθεροι πολίτες του κράτους (Lesky, 2001). Η έννοια αυτή της ισότητας, ωστόσο, αναφέρεται περισσότερο στις περιπτώσεις που το πολίτευμα είναι άριστο. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης αναφέρθηκε στην έννοια της εξουσίας εντός του πολιτεύματος, μίλησε για την υπεροχή του δημοκρατικού πολιτεύματος και διέκρινε ανάμεσα στα διάφορα πολιτικά συστήματα με βάση την διάκριση των εξουσιών (Collins, 2006).

Στο έργο του Αριστοτέλη εντοπίζεται ένας πρώτος διαχωρισμός και μία άτυπη ταξινόμηση των μοντέλων πολιτικής και των μορφών της κυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης ξεκινά τη συζήτηση του περί πολιτικής εντοπίζοντας ένα «ιδανικό μοντέλο» με βάση το οποίο κανένα πρόσωπο και καμία ομάδα δεν κυβερνά με βάση το συμφέρον του/ της (Heywood, 2014, σ. 52).

Έτσι, ο ορισμός των μοντέλων πολιτεύματος και άσκησης της εξουσίας του Αριστοτέλη είναι το εξής (Heywood, 2014, σ. 52):1

	Ποιος κυβερνά;	Ένας	Λίγοι	Πολλοί
Ποιος ωφελείται;	Κυβερνώντες	Μοναρχία	Ολιγαρχία	Δημοκρατία
	Όλοι	Ιδανικό πολίτευμα		

Για τον Αριστοτέλη, λοιπόν, κάθε πολίτης αποτελεί και «άρχων και άρχοντα» διότι διαθέτει το δικαίωμα της συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία και στην αγορά (δήμος). Έτσι, υπάρχει η δυνατότητα για αυτόν να διασφαλίσει το δικαίωμά του να απολαμβάνει τον ιδιωτικό του βίο με τον τρόπο που τον εξασφαλίζει και το επιθυμεί (Αριστοτέλης, 1987, επιμ. Λεκάτσας).

Γίνεται αντιληπτό λοιπόν πως, για να υπάρξει από κοινού όφελος πρέπει όλοι οι πολίτες να λαμβάνουν ενεργό ρόλο στη διαδικασία αποφάσεων. Στο σύστημα αυτό το οποίο αναλύεται από τον Αριστοτέλη, η Δημοκρατία δεν νοείται ως πανάκεια αλλά ένας συμβιβασμός αφού δεν ωφελούνται όλα τα μέλη της κοινωνίας και η δημοκρατία αποτελεί μόνο ένα «εκφυλισμένο πολίτευμα» (Heywood, 2014, σ. 52-53).

Ο ρόλος του πολίτη ξεκινά από τη συμμετοχή του, λοιπόν, και δεν περιορίζεται σε αυτή την υποχρέωση. Αντίθετα, οι πολίτες θα πρέπει να είναι σε θέση να κατανοούν το πότε κάποιος δημαγωγός επιχειρεί να τους επηρεάσει (Heywood, 2014, σ. 53). Έτσι, τίθεται ακόμη ένα ερώτημα και διατυπώνεται μία υποχρέωση του πολίτη η οποία αφορά το αν ο πολίτης έχει ευθύνη να κατανοεί το πως να ασκείται το πολίτευμα και να διεκδικεί το δικαίωμα να κρίνει τους κυβερνώντες. Ως αποτέλεσμα, υπάρχει η ανάγκη για εκπαίδευση και απορρίπτεται, από τον Αριστοτέλη, η άποψη του Πλάτωνα πως, με το να δρουν οι πολίτες ομαδικά και για το κοινό καλό στα πλαίσια της πολιτείας επιλύονται όλα

τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα (Kiwan, 2007).

Η συζήτηση για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη απασχόλησε και τους Ρωμαίους φιλοσόφους. Συγκεκριμένα, με βάση το Ρωμαϊκό Δίκαιο όπως εφαρμόζονταν επί Καίσαρος, οι Ρωμαίοι πολίτες διατηρούσαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, κάτι που σήμαινε πως, πέραν από τα δικαιώματα που τους αποδίδονταν για την κατοχή γης, διέθεταν το δικαίωμα να κληρονομήσουν ή να κληροδοτήσουν την περιουσία τους (Woolf, 2001). Στην Αρχαία Ρώμη, δε, όπως και στην Αρχαία Ελλάδα, οι στρατοί αποτελούνταν λιγότερο από μισθοφόρους και περισσότερο από ελεύθερους πολίτες. Το δικαίωμα στην συμμετοχή στα κοινά ταυτίζονταν με το δικαίωμα της προστασίας από το Νόμο εφόσον οι πολίτες ακολουθούσαν τους κανόνες της κοινωνίας / πολιτείας (Collins, 2006).

Κατόπιν, το ζήτημα της πολιτειότητας επανήλθε την περίοδο που ακολούθησε το Μεσαίωνα μετά από αιώνες. Την περίοδο εκείνη, επανήλθε στο προσκήνιο η Αρχαία Ελληνική και Αρχαία Ρωμαϊκή Γραμματεία. Σημαντικό ρόλο στην επανεξέταση της έννοιας της Δημοκρατίας και της πολιτικής συμμετοχής διαδραμάτισε η ευρύτερη στροφή προς την κλασική παιδεία και η ευρύτερη στροφή προς την επιστήμη και την τέχνη (Demaine&Entwistle, 2016).

Οι Αναγεννησιακοί καλλιτέχνες και λόγιοι επαναπροσέγγισαν την έννοια της ελευθερίας, παρόλο που, από την επίσημη ηγεσία και, ειδικότερα, την Εκκλησία, υπήρξε έντονη αντίσταση. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, τα ίδια τα κείμενα των αρχαίων κλασικών συγγραφέων μεταφράζονταν και αντιγράφονταν με προσοχή στα μοναστήρια της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης (Demaine&Entwistle, 2016) ; (Kirshner, 2015).

Η περίοδος του Διαφωτισμού υπήρξε επίσης ένα σημαντικό στάδιο μετάβασης προς τα σύγχρονα μοντέλα δημοκρατίας. Την περίοδο εκείνη αμφισβητούνταν, μεταξύ άλλων, η ιδιότητα των βασιλέων της Ευρώπης ως εκπρόσωποι και εκφραστές της σοφίας του Θεού. Έτσι, τέθηκαν οι βάσεις για τον επανακαθορισμό των χαρακτηριστικών του πολιτεύματος (Hallen & Gieben, 2003).

Η σταδιακή μετάβαση από τη φεουδαρχία στην βιομηχανική επανάσταση οδήγησε, με τη σειρά της, στην μεταρρύθμιση της κοινωνίας αφού οι εργάτες έπαψαν πλέον να αποτελούν μέρος της ιδιοκτησίας του φεουδάρχη και απέκτησαν συνείδηση. Η βιομηχανική επανάσταση οδήγησε, γενικότερα, το κοινωνικό σύνολο σε μία πορεία αλλαγής, αφού, μεταξύ άλλων, οι εργάτες απέκτησαν σταδιακά το δικαίωμα στην

ελευθερία της έκφρασης, στην εκπαίδευση, στις δίκαιες συνθήκες εργασίας και στην ιδιωτικότητα (Hallen & Gieben, 2003·Heywood, 2007 · Holden & Iveson, 2003).

Η Γαλλική Επανάσταση το 1789 και η Παρισινή Κομούνα, δε, οδήγησαν σε έναν επανακαθορισμό των κοινωνικών σχέσεων, μία οριστική ανατροπή της εξουσίας και στην ανάδειξη της αστικής τάξης ως άρχουσας. Ως αποτέλεσμα, δημιουργήθηκε μία δημόσια σφαίρα, ψηφίσθηκαν Συντάγματα και, σταδιακά, οι πολίτες οι οποίοι διέθεταν περιουσιακά στοιχεία κατέκτησαν το δικαίωμα στην συμμετοχή σε ελεύθερες εκλογές (Heywood,2014).

Όπως αναλύθηκε, το να οριστεί με βάση την ύπαρξη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ο πολίτης και να διαχωριστεί από τους μη – πολίτες είναι, κατά πάσα πιθανότητα, μία γενίκευση (Νούλα, 2014). Ωστόσο, ακόμη, δεν υπάρχει σαφώς δοσμένος και αναγνωρισμένος ορισμός σε σχέση με το τί συνιστά ακριβώς πολίτης και τι όχι. Το ζήτημα αυτό έχει τεθεί προς εξέταση από διαφορετικούς ερευνητές, φιλοσόφους ακόμη και νομικούς και πολιτικούς, κάθε ένας εκ των οποίων αποσκοπούσε στο να δοθεί ένας συγκεκριμένος απλός ορισμός για την έννοια «πολίτης». Το ζήτημα είναι πως, ανάμεσα στα κράτη, λαμβάνουν χώρα διαμάχες και, ακόμη και σε συνθήκες ειρήνης, η μετακίνηση των πληθυσμών είναι ένα φυσιολογικό φαινόμενο.

Η έννοια του πολίτη στη νεότερη εποχή

Η Hannah Arendt, φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα η οποία έγραψε σχετικά με το ζήτημα της «ιθαγένειας» και της «πολιτειότητας», προσέγγισε αυτό το ζήτημα έχοντας ως εφαλτήριο το ερώτημα του τί θα απογίνουν οι απάτριδες με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Canovan, 1978). Τέθηκε λοιπόν το ερώτημα του κατά πόσο η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη συνδέεται με την ιθαγένεια ή την εθνικότητα που διαθέτει, δηλαδή, το αν ανήκει στην πλειοψηφία που αποτελεί το έθνος, του έθνους κράτους (Arendt, 2013).

Το ζήτημα αυτό προβληματίζει ακόμη και σήμερα τους ηγέτες των κρατών, ιδίως λόγω της ύπαρξης νέων δεδομένων στην ανάλυση των κοινωνικών συστημάτων και των

σύγχρονων μορφών δημοκρατίας. Μάλιστα, όσο η κοινωνία εξελίσσεται μέσω της παγκοσμιοποίησης και της επέκτασης της χρήσης της τεχνολογίας, τόσο πιο σύνθετα γίνονται τα παραπάνω ζητήματα (Carayannis, Campbell & Efthymiopoulos, 2016).

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και με το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, όπως και την κήρυξη εθνικοαπελευθερωτικών πολέμων στα Βαλκάνια, τα καθεστώτα και οι κοινωνίες των κρατών της Ευρώπης, τόσο της Δυτικής όσο και της Κεντρικής και Νότιας, μεταρρυθμίστηκαν. Οι εργάτες ξεκίνησαν να διεκδικούν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και, σε βάθος χρόνου, απέκτησαν περαιτέρω δικαιώματα. Ως «πολίτης» τη σύγχρονη εποχή και μετά το Συνέδριο της Βιέννης, νοούνταν, λοιπόν, κάθε άτομο το οποίο ανήκει σε ένα κράτος και το οποίο είχε δικαίωμα και υποχρέωση στράτευσης και δικαίωμα και υποχρέωση συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία. Η θέση των γυναικών, όμως, σε αυτές τις κοινωνίες παρέμεινε ένα ζήτημα το οποίο απαιτούσε περαιτέρω συζήτηση και δεν είχε καθοριστεί επαρκώς ο ρόλος τους, αν και αναγνωρίζονταν ως «πολίτες» (Hallen&Gieben, 2003 · Heywood 2007).

Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το δικαίωμα της ψήφου διευρύνθηκε και οι γυναίκες, σταδιακά, απέκτησαν δικαίωμα στην συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία, αρχικώς ως ψηφοφόροι και, αργότερα, ως αντιπρόσωποι του λαού. Παράλληλα, ιδίως μετά την δημιουργία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (1945) αλλά και της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957) κατοχυρώθηκαν συγκεκριμένα δικαιώματα και ελευθερίες για όλα τα μέλη της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των απάτριδων, των ανήλικων και των ατόμων που στερούνταν πολιτικής συμμετοχής (ψυχικά ασθενείς, κρατούμενοι κ.κ.) (Hallen&Gieben, 2003 · Holden&Iveson, 2003).

Σήμερα, η έννοια του πολίτη έχει αποσαφηνιστεί έως ένα σημείο με βάση τα εθνικά συντάγματα. Στην πλειονότητά τους τα σύγχρονα κράτη θέτουν συγκεκριμένα κριτήρια για την αναγνώριση ενός ατόμου ως πολίτη και τα οποία αφορούν (Pryor, 1987):

-Το δικαίωμα στην κτήση της ιθαγένειας ή την υπηκοότητα από τη γέννηση.

Αυτό σημαίνει πως, όποιος έχει γεννηθεί σε ένα κράτος ή εκτός των συνόρων αυτού από άτομα τα οποία αποτελούν μέλη ενός έθνους, τότε δικαιούται να «κληρονομήσει» τα δικαιώματα αυτά από τους γονείς του. Το ίδιο ισχύει και για τα άτομα τα οποία είναι

απόγονοι ατόμων που είναι πολίτες διαφορετικών εθνικοτήτων. Στην περίπτωση αυτή, αντλούν το δικαίωμα από έναν από τους δύο γονείς ή και τους δύο, ανάλογα με το νομικό σύστημα που εφαρμόζεται στη χώρα της οποίας την ιθαγένεια ή τα πολιτικά δικαιώματα διεκδικούν (Weil, 2001).

-Το δικαίωμα στην κτήση της ιθαγένειας ή την υπηκοότητα μέσω του γάμου.

Το δικαίωμα αυτό απορρέει από τη σύναψη γάμου με έναν άτομο το οποίο διαθέτει υπηκοότητα ή ιθαγένεια ενός κράτους. Όμως, στην περίπτωση αυτή, ισχύουν ειδικοί κανόνες που ρυθμίζουν το αν, τότε και με ποιες προϋποθέσεις κανείς λαμβάνει την ιθαγένεια ή την υπηκοότητα του / της συζύγου. Οι προϋποθέσεις αυτές, συχνά, περιλαμβάνουν την υποχρέωση του ζεύγους να διαμείνει στην χώρα της οποίας την ιθαγένεια ή την υπηκοότητα διεκδικούν ή να παραμείνουν έγγαμοι για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα (ΥΠΕΣ, 2019).

-Το δικαίωμα στην κτήση της ιθαγένειας ή την υπηκοότητα λόγω μακροχρόνιας διαμονής στο κράτος

Σε βάθος χρόνου δόθηκε από τα κράτη το δικαίωμα σε πολίτες άλλων κρατών να λαμβάνουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα σε ένα κράτος όταν έχουν διαμείνει, εργαστεί και εγκατασταθεί σε αυτό για μακρό χρονικό διάστημα. Συνήθως, το διάστημα αυτό είναι, κατ' ελάχιστον 5-7 έτη και απαιτείται από το άτομο αυτό να «εξεταστεί» σε σχέση με τις γνώσεις του περί της ιστορίας του έθνους και άλλες ερωτήσεις που στόχο έχουν να εξασφαλίσουν πως το άτομο αυτό μπορεί να ασκεί με επιτυχία και χωρίς προβλήματα τα εκλογικά του δικαιώματα (Bloemraad & Sheares, 2017).

-Το δικαίωμα κτήσης ιθαγένειας και υπηκοότητας γενικά

Υπάρχουν ειδικές ρυθμίσεις σε διαφορετικά κράτη οι οποίες καθορίζουν το πότε κανείς μπορεί να απολαύσει το δικαίωμα κτήσης ιθαγένειας ενός κράτους. Γενικότερα, με βάση το διεθνές δίκαιο, κάθε άτομο διατηρεί το δικαίωμα στην ιθαγένεια. Έτσι, τα άτομα τα οποία γεννιούνται σε ένα κράτος και είναι αγνώστου ιθαγένειας αποκτούν, αυτόματα, την ιθαγένεια αυτού του κράτους (ΥΠΕΣ, 2019).

Επίσης, υπάρχουν ειδικές ρυθμίσεις για το δικαίωμα στην κτήση ιθαγένειας για τα πρόσωπα τα οποία είναι πρόσφυγες, υιοθετημένα τέκνα των πολιτών ενός κράτους κοκ. Επιπλέον, με βάση, λ.χ. το ελληνικό δίκαιο, οι Ολυμπιονίκες ή τα άτομα τα οποία υπηρετούν τη θητεία τους στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις διαθέτουν το δικαίωμα να αιτηθούν για την κτήση ιθαγένειας (ΥΠΕΣ, 2019).

Με βάση την παραπάνω συζήτηση, προκύπτει πως η έννοια της ιθαγένειας και της πολιτειότητας συνδέεται άμεσα με:

- Την καταγωγή
- Τον τόπο κατοικίας
- Την πρόθεση ενός ατόμου να λάβει πολιτικά δικαιώματα σε ένα κράτος.

Έτσι, στη σύγχρονη κοινωνία έχει επιλυθεί, σε ένα σημαντικό βαθμό, το ζήτημα της ύπαρξης των «απάτριδων» όπως τίθεται στο έργο της Arendt. Ωστόσο, για να λάβει χώρα αυτή η εξέλιξη απαιτήθηκαν αγώνες δεκαετιών, ιδίως για την προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών και των ανηλίκων αλλά και των μειονοτήτων (Bloemraad & Sheares, 2017).

1.3.1. Δημόσια σφαίρα

Η δημόσια σφαίρα έχει επίσης μεγάλη σημασία στην παρούσα ανάλυση. Αρχικά, τονίζεται πως, εντός της δημόσιας σφαίρας, ο πολίτης συμμετέχει στα κοινά και είναι σε θέση να εκφράζει προβληματισμούς, απόψεις καθώς και να συμμετέχει στη διαμόρφωση της πολιτικής. Η μεγάλη διαφορά της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, δηλαδή του οικογενειακού περιβάλλοντος του πολίτη με την κοινωνία, είναι πως η συμμετοχή στην δημόσια σφαίρα έχει συγκεκριμένους κανόνες ενώ, εντός της οικίας του, το άτομο είναι περισσότερο ελεύθερο να εκφράσει απόψεις χωρίς να του ασκείται δημόσια κριτική (Morgan, 2019).

Ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας περί δημόσιας σφαίρας είναι ο Habermas. Ο Γερμανός φιλόσοφος, εκπρόσωπος της Σχολής της Φρανκφούρτης, εμπνεύστηκε, με τη

σειρά του, από την αρχαιοελληνική γραμματεία και την ιδέα περί υπεροχής της αθηναϊκής δημοκρατίας έναντι των άλλων πολιτευμάτων και μίλησε για την ανάγκη της υπεράσπισης του δικαιώματος του πολίτη εντός της αστικής κοινωνίας, να συμμετάσχει ενεργά στην άσκηση των δημοκρατικών του δικαιωμάτων (Foessel, 2018).

Στις μελέτες του Habermas γίνεται διακριτός ένας ριζοσπαστισμός ο οποίος έρχεται σε σύγκρουση με τις γενικότερες τάσεις της Σχολής της Φρανκφούρτης. Ωστόσο, η κριτική του περί της έννοιας της δημόσιας σφαίρας και των ανεπαρκειών της σύγχρονης, δυτικής κοινωνίας, επαναπροσεγγίστηκε τη δεκαετία του 1990 και, έκτοτε, η διαλεκτική του Habermas αποτελεί βάση για την διαμόρφωση αντίστοιχων θεωριών και προσεγγίσεων (Foessel, 2018).

Σύμφωνα με το Habermas, λοιπόν, η δημόσια σφαίρα υπήρχε ακόμη και πριν τη θεμελίωση της αστικής κοινωνίας αλλά με μία διαφορετική μορφή. Πιο συγκεκριμένα, τόνισε πως, στη Μεσαιωνική κοινωνία, οι άρχοντες και ευγενείς, επέλεξαν το να εμφανιστούν δημόσια με στόχο την αύξηση του γοήτρου και της επιρροής τους. Αυτή η επιλογή αποτελεί μία πρώτη έκφραση της δημόσιας σφαίρας και αναδεικνύει την ανάγκη του ατόμου για απόκτηση κύρους μέσω της δημόσιας προβολής και της συμμετοχής στα κοινά. Η διαπίστωση του Habermas είναι πως οι άνθρωποι, ακόμη και πριν το σχηματισμό της αστικής κοινωνίας, απαιτούσαν το δικαίωμα στην συμμετοχή στα κοινά, ωστόσο, περιοριζόταν από την ανεπάρκεια των συστημάτων της κοινωνίας. Τα πολιτικά δικαιώματα των μελών του φεουδαρχικού συστήματος ήταν περιορισμένα αν και διαπιστώνεται, εκ των υστέρων, πως οι φεουδάρχες υποχρεούνταν στην προστασία των υπηκόων και λειτουργούσαν περισσότερο πατερναλιστικά (VanDijck, DeMunck, & Terpstra, 2017).

Όμως, ήταν μετά το 18^ο αιώνα και τη βιομηχανική επανάσταση που επετράπη ο διαχωρισμός ανάμεσα στην δημόσια σφαίρα και την ιδιωτική σφαίρα. Σύμφωνα με την φιλελεύθερη θεωρία του Mill, στη δημόσια σφαίρα κανείς αποδέχεται τις θεμελιώδεις ελευθερίες των συμπολιτών του και περιορίζει τις δικές του ελευθερίες με στόχο το να γίνει αποδεκτός από το κοινωνικό σύνολο και να λειτουργήσουν οι θεσμοί. Αντίθετα, στην ιδιωτική του σφαίρα είναι πλήρως ελεύθερος και ακολουθεί τους κανόνες της οικογένειας (Mill, 1983).

Αντίστοιχες απόψεις εκφράζει και ο Habermas ο οποίος επισημαίνει την σημασία της «μεταμόρφωσης», ή, ορθότερα, της μετάβασης ενός ατόμου από την κατάσταση του υποκειμένου σε έναν ενεργό πολίτη. Αυτό σημαίνει πως, πλέον, συνδράμει στην ευρύτερη ανάπτυξη κοινωνικού διαλόγου και της κοινωνίας, γενικότερα, και, ως εκ τούτου, διαθέτει, παράλληλα, ευθύνη για τις κοινωνικές δράσεις και μπορεί να εκφράζει γνώμες και απόψεις (Kellner, 2000).

Για την κοινωνία του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, αυτή η συμμετοχή, βεβαίως, ήταν περιορισμένη για το μέσο πολίτη. Αντίθετα, υπήρχαν διαφορετικές «δημόσιες σφαίρες» στις οποίες εκπροσωπούσαν τα μέλη της αντίστοιχης τάξης. Όπως αναφέρει ο Habermas, για τη μεσαιά τάξη, την πρώτη μορφή της δημόσιας σφαίρας αποτέλεσε για τους αστούς η ύπαρξη αναγνωστικών λεσχών στις οποίες οι πολίτες αντάλλασσαν απόψεις, ιδέες και συζητούσαν για την τέχνη, τη φιλοσοφία, την επιστήμη κ.κ. (Kellner, 2000).

Με την πάροδο του 18^{ου} αιώνα, όμως, και τη μετάβαση σε μία περισσότερο οργανωμένη αστική κοινωνία, έλαβε χώρα μία μικρή «επανάσταση». Η επανάσταση αυτή αφορούσε τη μαζική διάδοση του Τύπου, ιδίως του έντυπου (εφημερίδες). Με τον τρόπο αυτό, δημιουργήθηκε, σταδιακά, η πολιτική δημόσια σφαίρα, στην οποία, όχι μόνο λάμβαναν χώρα πολιτικές συζητήσεις, αλλά σμιλεύθηκε η έννοια του σύγχρονου πολίτη ως συνυπεύθυνου αντί απλώς αποδέκτη της κοινωνικής αλλαγής (Garnham, 1992).

Η ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας είναι καθοριστική για την ύπαρξη δημοσίου διαλόγου και, άρα, φιλελεύθερης συμμετοχικής δημοκρατίας. Ελλείπει της δυνατότητας δημόσιας έκφρασης, περιορίζεται δραματικά η δυνατότητα των πολιτών να αντιλαμβάνονται το δημόσιο χώρο, την πραγματικότητα και τη λειτουργία του κράτους (Morgan, 2019).

Για το ίδιο το κράτος, η ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας με τη νέα της μορφή ήταν ωφέλιμη. Δεδομένου πως τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης εφάρμοζαν, και συνεχίζουν να εφαρμόζουν, ένα φιλελεύθερο σύστημα παραγωγής και ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων, διαπιστώνεται πως η δημόσια σφαίρα εξυπηρετεί στην άσκηση των καθημερινών και απαραίτητων λειτουργιών της κυβέρνησης χωρίς αντιδράσεις και προβλήματα (Biegelbauer & Hansen, 2011).

1.3.2. Δημόσια σφαίρα και ιδιότητα του πολίτη στον αναπτυσσόμενο κόσμο

Το ζήτημα το οποίο τίθεται, όμως, αποτελεί το ότι τα κράτη ανά τον κόσμο δεν είναι μόνον «Δυτικά» και πως υπάρχουν και άλλοι λαοί και πληθυσμοί οι οποίοι, σήμερα, μετέχουν στο κοινωνικό σύνολο που ονομάζεται «παγκόσμια κοινωνία» και οι οποίοι παρέμειναν στο περιθώριο τόσο της ακαδημαϊκής σκέψης και της γραμματείας όσο και, γενικά, στο περιθώριο της κοινωνίας. Οι λαοί, έτσι, της Αφρικής, της Ασίας και των άλλων αναπτυσσόμενων περιοχών του πλανήτη, πραγματοποίησαν τη δική τους μετάβαση στη νέα μορφή της σημερινής κοινωνίας (Armstrong & Bernstein, 2008).

Για την μελέτη αυτών των πορειών, αναπτύχθηκε στην Νοτιοανατολική Ασία ένα πεδίο σπουδών που ονομάζεται “Sub-altern Studies”. Οι εκπρόσωποι του είναι άτομα τα οποία δεν ανήκουν σε μία ελίτ και προσπαθούν να επανασυγγράψουν την ιστορία του λαού τους με βάση τα γραπτά και τις μαρτυρίες των ομοεθνών τους και των ατόμων τα οποία βρισκόταν στο περιθώριο της κοινωνίας όπως οι μειονότητες (Prakash, 1994).

Με βάση τα ευρήματα των επιστημόνων αυτών, προκύπτει πως, και στην Νοτιοανατολική Ασία, δημιουργήθηκε μία διαφορετική δημόσια σφαίρα. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε πως, και στην περίπτωση των κρατών της Ινδικής Υποηπείρου υπήρχε η διάκριση ανάμεσα σε κάστες αλλά και τάξεις ταυτόχρονα και, ανάλογα, διαμορφώθηκαν οι «πολιτικές δημόσιες σφαίρες» αυτών των ομάδων. Έτσι, για την άρχουσα τάξη και τους Βρετανούς αποικιοκράτες, ίσχυαν διαφορετικοί κανόνες δημόσιας εκπροσώπησης και αντιπροσώπευσης, λάμβαναν χώρα δημόσιες συζητήσεις με διαφορετικό πλαίσιο και περιεχόμενο και ανταλλάσσονταν ιδέες για τα ζητήματα τα οποία τους αφορούσαν (Prakash, 1994).

Επιπλέον, προκύπτει πως η διάδοση του Τύπου και η διευκόλυνση της πρόσβασης της μεσαίας τάξης και των εργατών στη γνώση και την εκπαίδευση, οδήγησε στην βελτίωση της ικανότητάς τους να εκλέγουν αντιπροσώπους και να συμμετέχουν στα κοινά. Έτσι, στην Ινδική Χερσόνησο υπήρχε η διάκριση μεταξύ οικίας και δημόσιας σφαίρας και σε αυτούς τους δύο «χώρους» οι άνθρωποι υπάκουαν είτε το θρησκευτικό νόμο (νόμος του

Θεού, ηθική, κανόνες της θρησκείας κοκ) είτε τον πολιτικό (νόμος του κράτους) (Froerer, 2019).

Η κατανόηση και η εμπέδωση της ύπαρξης διαφορετικών πολιτικών δημοσίων σφαιρών σε διαφορετικές κοινωνίες εκκίνησε τη σύγχρονη συζήτηση περί της σημασίας της αντιπροσώπευσης για όλους τους πολίτες. Επίσης, διαπιστώθηκε πως, μέχρι και τον 20^ο αιώνα, υπήρχε υψηλός βαθμός πόλωσης και επηρεασμού από κοινωνικά πρότυπα και προσεγγίσεις που αφορούσαν τη «Δύση» με την πολιτική της έννοιας και, στην πλειονότητά τους, οι λόγιοι και φιλόσοφοι του 17^{ου}-19^{ου} αιώνα αναφέρονται σε φιλελεύθερες κοινωνίες και είτε αγνοούν είτε περιφρονούν τους πληθυσμούς στον αναπτυσσόμενο κόσμο (Pryor, 1987).

Ξεκινώντας από την τελευταία διαπίστωση μπορεί κανείς, λοιπόν, να συζητήσει το ποια μορφή λαμβάνει σήμερα η δημόσια σφαίρα και πως νοείται η έννοια του πολίτη με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη διάδοση της γνώσης ανά τον πλανήτη. Στο κεφάλαιο το οποίο ακολουθεί επιχειρείται το να συζητηθεί το πως διαμορφώνεται, σήμερα, η δημόσια σφαίρα δεδομένης της διάδοσης της τεχνολογίας και του διαδικτύου.

Κεφάλαιο 2

Μοντέλα δημοκρατίας και η ψηφιακή εποχή

Το κεφάλαιο αυτό εστιάζει σε μία πρώτη θεωρητική ανάλυση των μοντέλων δημοκρατίας και της εφαρμογής τους στη σύγχρονη εποχή. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται μία πρώτη συζήτηση σχετικά με την έννοια «δημόσια σφαίρα» και αναλύονται οι τρεις κύριες μορφές της δημοκρατίας, όπως αυτή εφαρμόζεται σήμερα ως πολίτευμα: η άμεση, η αντιπροσωπευτική και η δημοκρατία των ελίτ. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης επεξηγείται η σημασία της μελέτης της ηλεκτρονικής ή ψηφιακής δημοκρατίας. Το ζήτημα αυτό και το πεδίο αυτό των συζητήσεων έχει άμεση σχέση και με το ειδικό αντικείμενο αυτής της έρευνας και, ως εκ τούτου, δίδεται βάση στις εφαρμογές των μορφών αυτών και στον ρόλο του πολίτη, σήμερα.

2.1. Εισαγωγή

Ο ορισμός της δημοκρατίας είναι εξίσου δύσκολος με αυτόν του πολίτη. Αυτό συμβαίνει επειδή υπάρχουν διαφορετικές μορφές και μοντέλα δημοκρατίας τα οποία, μάλιστα, εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου. Γενικά, θεωρείται πως η δημοκρατία είναι ένα πολίτευμα στο οποίο η εξουσία ασκείται άμεσα από το λαό (Munck, 2016).

Αυτό δεν σημαίνει πως ο λαός συμμετέχει πλήρως σε όλες τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων όπως, λ.χ. συνέβαινε στην αρχαία Αθήνα και την Εκκλησία του Δήμου. Αντίθετα, σημαίνει πολύ περισσότερο πως όλοι οι ενήλικες πολίτες διαθέτουν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, με τους άμεσα εκλεγμένους αντιπροσώπους αυτών να είναι σε θέση να ασκούν πολιτική στο όνομα του λαού. Επίσης, βασική προϋπόθεση

είναι η ύπαρξη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και ενός συγκεκριμένου νομικού πλαισίου το οποίο τα εξασφαλίζει, ήτοι, το Σύνταγμα (Μακρυδημήτρης, 2006).

2.2. Μοντέλα δημοκρατίας και ηγεσίας

Με αφορμή και πάλι την αριστοτελική συζήτηση περί των μορφών της δημοκρατίας και του «ιδανικού πολιτεύματος» η οποία έλαβε χώρα στην υποενότητα 1.2. μπορεί κανείς, στο σημείο αυτό, να διευρύνει τη συζήτηση περί μοντέλων και μορφών δημοκρατίας με μία πιο σύγχρονη οπτική.

2.2.1. Άμεση δημοκρατία

Η πρώτη από αυτές της μορφές δημοκρατίας αποτελεί την άμεση. Στο έργο του Αριστοτέλη γίνεται, πράγματι, μία αναφορά στη δημοκρατία ως πολίτευμα, όμως, αξίζει να σημειωθεί πως το μοντέλο αυτό διαφέρει παρασάγγας από το σημερινό. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο που αφορά το έργο Πολιτικά (βλ. Αριστοτέλης, επιμ. Λεκάτσας, 1987) οι πολίτες ήταν μόνον άνδρες, άτομα με περιουσία και καταγωγή από την Αθήνα και από τους δύο γονείς τους και, επί της ουσίας, αποτελούσαν μία μειοψηφία, αφού η πόλις – κράτος της Αθήνας δεν κατοικούνταν μόνον από Αθηναίους πολίτες αλλά και γυναίκες, παιδιά, δούλους, ακόμα και βάρβαρους (Manfred, 2004, σσ. 48-49).

Σήμερα, η ιδιότητα του πολίτη δεν εξαρτάται από την καταγωγή ή την περιουσία του και η μετάβαση αυτή έλαβε, μάλιστα, χώρα αρκετά πρόσφατα. Αν λάβει κανείς υπόψη του τις ιδέες που αναπτύχθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα από φιλόσοφους όπως ο Locke και ο Rousseau, κατανοεί πως η συζήτηση περί της εφαρμογής της άμεσης δημοκρατίας στην πραγματικότητα, αποτέλεσε ένα σημείο αντιπαράθεσης και μία ουτοπική συζήτηση αφού, επί της ουσίας, στα σύγχρονα έθνη κράτη δίδεται στην κυβέρνηση η ευθύνη για την άμεση

λήψη αποφάσεων και δεν υπάρχει η δυνατότητα συνεχούς σύγκλισης του ευρέως «σώματος της κοινωνίας» για την λήψη αποφάσεων με άμεσο-δημοκρατικές διαδικασίες (Meagher & Feder, 2010, σσ. 2-4).

Αντίθετα, η δημοκρατία νοείται στο έργο των διαφωτιστών ως ένα πολίτευμα που είναι ιδανικό, με παρόμοιο τρόπο με αυτόν που ο Αριστοτέλης ορίζει το ιδανικό πολίτευμα, φέρνοντας ως παράδειγμα, όμως, την Αθηναϊκή δημοκρατία. Ωστόσο, για τον ίδιο τον Αριστοτέλη, η δημοκρατία με τη μορφή που ασκείται από την πλειοψηφία, όπως αναλύθηκε, αποτελεί παρέκκλιση (Heywood, 2014).

Έτσι, τίθεται το ζήτημα του ποιος μπορεί να κρίνει τους κυβερνώντες και σε ποιο βαθμό. Στην άμεση δημοκρατία όπως και στις άλλες μορφές της, ο λαός αποτελεί τον απόλυτο κριτή του έργου της κυβέρνησης αφού ο λαός θα επηρεάζεται σε μόνιμη βάση από το αποτέλεσμα της άσκησης της δημοκρατικής εξουσίας από τους κυβερνώντες. Ακόμη κι όταν λαμβάνονται αποφάσεις κάνοντας χρήση των εργαλείων της άμεσης δημοκρατίας, όμως, υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος του να υπάρχει ζημία ή αρνητικό επακόλουθο για μία μερίδα του λαού (Meagher & Feder, 2010).

Για τον Μαρξ, η έννοια της δημοκρατίας είναι διαφορετική. Η δημοκρατία αφορά, περισσότερο, ένα μοντέλο στο οποίο υπάρχει πλήρης ισότητα και δεν σχετίζεται με την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων. Έτσι, για να υπάρξει, όντως, δημοκρατία, θα πρέπει, τελικά, να καταργηθεί το σύστημα με τη σημερινή του μορφή, κάτι το οποίο μπορεί να λάβει χώρα μόνο με την μετάβαση από το στάδιο της κατάργησης των κρατικών δομών, την δικτατορία του προλεταριάτου και τη δημιουργία της αταξικής κοινωνίας. Ωστόσο, η αταξική κοινωνία δεν σχετίζεται με την ανομία. Αντίθετα, στην αταξική κοινωνία υπάρχει κατάργηση της καταπίεσης και ισότιμη διανομή των πόρων. Επομένως, η δημοκρατία, με την άμεση μορφή που νοείται στο έργο του Μαρξ, διαφέρει από τη φιλελεύθερη ερμηνεία της και αποκλίνει από τον ορισμό τόσο του Αριστοτέλη όσο και των διαφωτιστών (Ρωμανός, 2010).

Η κριτική που μπορεί να γίνει στα παραπάνω και το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται αφορούν το γεγονός πως, επί της ουσίας, η άμεση δημοκρατία αποτελεί μία ουτοπία έστω κι αν μπορούν να χρησιμοποιηθούν εργαλεία τα οποία έχουν τη μορφή των άμεσα δημοκρατικών πρακτικών. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι το δημοψήφισμα το

οποίο, όμως, αποτελεί, συνήθως ένα έκτακτο μέτρο με περιορισμένη, και σε αυτήν την περίπτωση, επιτυχία, αφού δίδει έκτακτες εξουσίες στο λαό και χρησιμοποιείται για τη λήψη κομβικών, για το κράτος, αποφάσεων (Παπαδοπούλου, 2014).

2.2.2. Έμμεση δημοκρατία

Περισσότερη εφαρμογή έχει η έμμεση δημοκρατία. Η έμμεση δημοκρατία αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως «αντιπροσωπευτική» και είναι έμμεση διότι οι πολίτες εκλέγουν αντιπροσώπους τους με ελεύθερες εκλογές οι οποίοι, για το χρονικό διάστημα που αναλαμβάνουν το αξίωμά τους, θα έχουν την ευθύνη της λήψης αποφάσεων εξ ονόματος των πολιτών. Οι πρώτες αναφορές στην αξία της έμμεσης δημοκρατίας και της αντιπροσώπευσης έγιναν από το Mill ο οποίος έκανε αναφορά στην σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων του λαού και έκανε μία κριτική στο ίδιο το φιλελεύθερο σύστημα θεωρώντας πως η λαϊκή κυριαρχία είναι ιδιαίτερα σημαντική και δεν θα πρέπει να συμβιβάζεται (Mill, 1983).

Η γραμματεία του 19^{ου} αιώνα, συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στη σημασία της διαφύλαξης των δικαιωμάτων, του πολιτεύματος και την προστασία της ιδιωτικότητας. Η ιδιωτικότητα αυτή αποτελεί σημαντικό μέρος και των γραπτών του Lockeόπου γίνεται μία αναφορά στη διαφορά μεταξύ των δημόσιων και των ατομικών αγαθών και αναφέρεται η διάκριση ανάμεσα στις αρχικές μορφές της κοινωνίας και τη σημερινή της μορφή (Meagher & Feder, 2010).

Οι Biegelbauer and Hansen (2011) ειδικότερα, θεωρούν πως η δημοκρατική θεωρία σχετίζεται άμεσα με την τεχνολογία και την εφαρμογή της στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία. Οι «απλοί πολίτες» με τη χρήση της τεχνολογίας, δεν περιορίζονται απλώς στην περιοδική (ανά τετραετία) συμμετοχή τους στα κοινά μέσω της συμμετοχής στις εκλογές. Αντίθετα, η χρήση της τεχνολογίας μπορεί να οδηγήσει σε εξορθολογισμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων αφού ενισχύεται ο δημοκρατικός πλουραλισμός.

Στόχος είναι το να μπορεί ο λαός να εκφράζει έμμεσα, άρα χωρίς να υπάρχει κίνδυνος

καθυστερήσεων και προβλημάτων στην εφαρμογή της διαδικασίας, και αποτελεσματικά αποφάσεις σε ένα ευρύ σύστημα το οποίο είναι, στη βάση του, δημοκρατικό, αλλά δεν έχει τη μορφή της αγοράς και της εκκλησίας του δήμου. Αντίθετα, το πολίτευμα αυτό έχει ως βάση του την απόλυτη ισότητα στην πρόσβαση στους δημοκρατικούς θεσμούς και στη δημόσια σφαίρα με κάθε ψήφο να «μετρά» ακριβώς το ίδιο με την άλλη.

Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν εγκαταλείπεται η άποψη πως ο λαός θα πρέπει να ελέγχει τους κυβερνώντες. Επειδή τα πρόσωπα αυτά είναι άνθρωποι και, ως άνθρωποι, ατελείς και πιθανώς να λάβουν λάθος αποφάσεις, υπάρχει και πάλι η ανάγκη για έλεγχο, εκπαίδευση και επιμόρφωση τόσο των ηγετών όσο και των πολιτών.

Το ζήτημα το οποίο τίθεται, ωστόσο, αφορά και πάλι την αρχική προβληματική που τέθηκε παραπάνω και την έλλειψη αμοιβαίου οφέλους για όλους. Ωστόσο, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία επιλέγεται ως το πλέον αποτελεσματικό πολίτευμα, κυρίως και όχι μόνο, στα Δυτικά κράτη, τόσο λόγω του ότι εξασφαλίζει μία σημαντική ευελιξία στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων όσο και λόγω του ότι είναι η πλέον πρακτική λύση παρά τους περιορισμούς της.

2.2.3. Δημοκρατία της μειοψηφίας

Η μορφή αυτή και το μοντέλο αυτό της δημοκρατίας αποτελεί, και πάλι, παρέκκλιση. Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρητικοί των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών υποστηρίζουν πως, στον 20^ο αιώνα (Dahl, 1966) αλλά και, σήμερα, στον 21ο αιώνα, λαμβάνει χώρα ένα παράδοξο- υπάρχει δυνατότητα σε ομάδες συμφερόντων και ομάδες ελίτ να λάβουν αποφάσεις τόσο επηρεάζοντας την κοινή γνώμη όσο και εκμεταλλευόμενες το σύστημα. Το ζήτημα αυτό απαντάται, κυρίως, στην φιλελεύθερη δημοκρατία όπου το σύστημα μεταρρυθμίζεται ανάλογα προκειμένου να ικανοποιούνται οι ανάγκες και οι επιθυμίες ατόμων και ομάδων που συγκεντρώνουν στα χέρια τους ισχύ και είναι σε θέση να λάβουν αποφάσεις και δράσεις οι οποίες ωθούν τις μάζες στο να

αποδεχθούν τις ιδέες, τις στάσεις και τις απόψεις αυτών των προσώπων (Bachrach, 2017).

Το ζήτημα του κοινού συμφέροντος το οποίο αναφέρεται στον Πλάτωνα και το οποίο επικρίνει ο Αριστοτέλης επανέρχεται στη συζήτηση αυτή. Στην περίπτωση της δημοκρατίας των ελίτ, υπάρχει ένα κοινό συμφέρον το οποίο αποτελεί τη βάση της νομιμοποίησης των αποφάσεων των ελίτ και σχετίζεται από τη μία με ένα σκοπό και από την άλλη με ένα μέσο.

Ο Βέμπερ έχει αναπτύξει μία θεωρία με βάση την οποία η δημοκρατία αυτής της μορφής φαίνεται να αποτελεί τη βάση για την λειτουργία ενός μεγάλου αριθμού αναπτυγμένων κρατών αφού (Beetham, 2018):

A. το ίδιο το έθνος δομείται γύρω από αυτή την ιδεολογία και αυτή τη μορφή της δημοκρατίας

B. το κοινοβουλευτικό σύστημα είναι ανάλογα διαμορφωμένο

Γ. ούτως ή άλλως λαμβάνει χώρα μία αντίστοιχη διαδικασία όταν ο λαός εκλέγει έναν ηγέτη.

Έτσι, με βάση τη θεωρία αυτή, η ύπαρξη των ελίτ και η επιρροή τους στην λειτουργία των κρατικών θεσμών και της ίδιας της διαδικασίας λήψης αποφάσεων δεν είναι, κατ' ανάγκη αρνητική. Αντίθετα, τα κόμματα λειτουργούν ως ελίτ αφού τα μέλη τους ανήκουν, συνήθως, σε ελίτ οι ίδιοι, όντας άτομα με υψηλή κοινωνική θέση και με οικονομική άνεση (Beetham, 2018).

2.3. Εφαρμογές ηλεκτρονικής δημοκρατίας ηλεκτρονική διακυβέρνηση, ηλεκτρονικές ψηφοφορίες, ηλεκτρονικές διαβουλεύσεις κλπ).

Ο κυβερνοχώρος ή cyberspace παρότι ορίζεται ως «χώρος» στην πραγματικότητα αποτελεί ένα νοητό ανθρώπινο δημιούργημα και δημιουργείται με τη λειτουργία

πολυάριθμων υπολογιστών οι οποίοι είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους στο διαδίκτυο. Η ύπαρξη της κυβερνοεπιστήμης είναι απαραίτητη συνθήκη για την ύπαρξη κυβερνοχώρου και, πλέον, οι ατομικοί κυβερνοχώροι είναι ελάχιστοι και ο κυβερνοχώρος αποκτά μία παγκόσμια διάσταση (Carayannis, Campbell, & Efthymiopoulos, 2016).

Εντός του κυβερνοχώρου λαμβάνουν χώρα συναλλαγές, επικοινωνίες και δραστηριότητες με μεγάλη επίδραση για τους πολίτες και τα ίδια τα κράτη. Μάλιστα, πλέον, τον 21^ο αιώνα, τα κράτη αξιοποιούν τις λειτουργίες του διαδικτύου για να οργανώσουν καλύτερα τις επικοινωνίες στο εσωτερικό και το εξωτερικό τους, να αποθηκεύσουν και να διατηρήσουν μεγάλο όγκο δεδομένων όπως και να οργανώσουν τους θεσμούς τους. Συνεπώς, νοείται και η έννοια της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, αφού τα σύγχρονα κράτη αξιοποιούν τις τεχνολογίες του διαδικτύου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή για την λειτουργία των κρατικών θεσμών και την άσκηση πολιτικής (Bellamy, 2003).

Προχωρώντας με μία εναλλακτική ερμηνεία της έννοια του κράτους, η προσέγγιση των διεθνών σχέσεων έχει σημασία για την παρούσα εργασία, ιδίως η θεωρία του πολιτικού ρεαλισμού, δίδει εναλλακτική ερμηνεία στην έννοια του έθνους κράτους. Πιο συγκεκριμένα, πέραν των βασικών στοιχείων τα οποία πρέπει να διαθέτει ένα κράτος, ήτοι τον πληθυσμό, την νομιμοποιημένη αρχή και το έδαφος / σύνορα, πρέπει να ικανοποιείται η συνθήκη πως το έθνος κράτος είναι ορθολογικό (Κουσκουβέλης, 2010).

Ένα ορθολογικό έθνος κράτος χαρακτηρίζεται από το γεγονός πως βασική του επιδίωξη είναι η μεγιστοποίηση της ισχύος του. Η ισχύς διαφέρει από τη δύναμη, καθώς αφορά την ικανότητα του έθνους κράτους να διατηρεί το κύρος και τη θέση του στο διεθνές σύστημα. Με τη σειρά του, το διεθνές σύστημα αποτελείται από έθνη κράτη τα οποία ανταγωνίζονται για να διεκδικήσουν ένα ποσοστό από την πεπερασμένη διαθέσιμη ισχύ η οποία υπάρχει εντός του διεθνούς συστήματος. Αν ένα κράτος δεν συμπεριφέρεται ορθολογικά, τότε θέτει σε κίνδυνο την βιωσιμότητα και την επιβίωσή του και, συνεπώς, την ζωή των πολιτών του (Κουσκουβέλης, 2010).

Σε αυτήν την υπερδομή που ονομάζεται διεθνές σύστημα, το ζήτημα της οριοθέτησης του κυβερνοχώρου στην ψηφιακή εποχή, αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Ο κυβερνοχώρος, όπως αναλύθηκε, είναι ένας νοητός χώρος στον οποίο λαμβάνουν χώρα συμβάντα τα

οποία έχουν επιρροή στην λειτουργία και την κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών εντός του διεθνούς συστήματος (Kassab, 2014).

Παρότι η δημοκρατική συμμετοχή είναι, πλέον, σαφές πως λαμβάνει χώρα και ψηφιακά, δεν παύει να αποτελεί γεγονός πως υπάρχουν διάφορες κατηγορίες πολιτών. Κάθε άτομο, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του, τείνει να επιλέγει τη δική του ιδανική μορφή συμμετοχής. Ο Choi (2016), κατέληξε πως υπάρχουν τέσσερις (4) βασικές κατηγορίες παραγόντων που καθορίζουν τη συμμετοχή στον κυβερνοχώρο σε πολιτικές συζητήσεις: α) η διάσταση της ηθικής, β) η γενική ικανότητα χρήσης των ψηφιακών μέσων, γ) η δέσμευση και δ) η κριτική αντίσταση. Έτσι, γίνεται σαφές πως η ψηφιακή δημοκρατική συμμετοχή αποτελεί μέρος ενός σύνθετου συστήματος. Οι πολίτες μπορούν, λοιπόν, να συμμετέχουν τόσο σε ενεργές ψηφιακές κοινότητες όσο και σε «παραδοσιακές» ομάδες συμφερόντων, κόμματα κοκ.

Επομένως, η πρόκληση αφορά την διαχείριση των ζητημάτων ασφαλείας τα οποία προκύπτουν για τα κράτη, χωρίς, ωστόσο, να τίθενται σε κίνδυνο τα δικαιώματα των πολιτών ή η λειτουργία του ίδιου του κυβερνοχώρου. Η συνθήκη αυτή είναι θεμελιώδης καθώς, σε διεθνές επίπεδο, τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι απαραβίαστα και η παραβίασή τους συνιστά διεθνές έγκλημα και, επίσης, ο κυβερνοχώρος δεν είναι δυνατό, πλέον, στον 21^ο αιώνα να περιοριστεί (Kassab, 2014).

Τη σύγχρονη εποχή, λοιπόν, γίνεται μεγάλος λόγος για την επίδραση της τεχνολογίας τόσο στην έννοια της «πολιτειότητας» όσο και στις μορφές δημοκρατικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τα ευρήματα ερευνών στον τομέα (Biegelbauer & Hansen, 2011) τα νέα μοντέλα δημοκρατίας είναι περισσότερο άμεσα, αφού ο πολίτης έχει τη δυνατότητα να είναι ενεργός στο διαδίκτυο και να εκφράζει ιδέες, απόψεις και γνώμες.

Επίσης, έγινε αναφορά στην κοινωνία των πολιτών. Ως συμβατικός ορισμός της «κοινωνίας των πολιτών» δίδεται αυτός του Beissinger ως το πεδίο των επίσημων σχέσεων και ενώσεων μέσω δικτύων της μορφής πρόσωπο – με – πρόσωπο. Όμως, διαπιστώνεται πως, σήμερα, στις «ψηφιακές κοινωνίες» που σχηματίζονται με τα κοινωνικά δίκτυα και το ίντερνετ, η μορφή της κοινωνίας των πολιτών αλλάζει. Σήμερα, λοιπόν, υπάρχει μία «εικονική κοινωνία των πολιτών» η οποία μπορεί να λειτουργήσει σαν βάση για την συμμετοχή σε μεγάλη κλίμακα. Έτσι, η οργάνωση της ίδιας της

κοινωνίας αλλάζει και υπάρχει βήμα για κινητοποίηση και ακτιβισμό για όλες τις ομάδες εντός της κοινωνίας (Sereda, 2018).

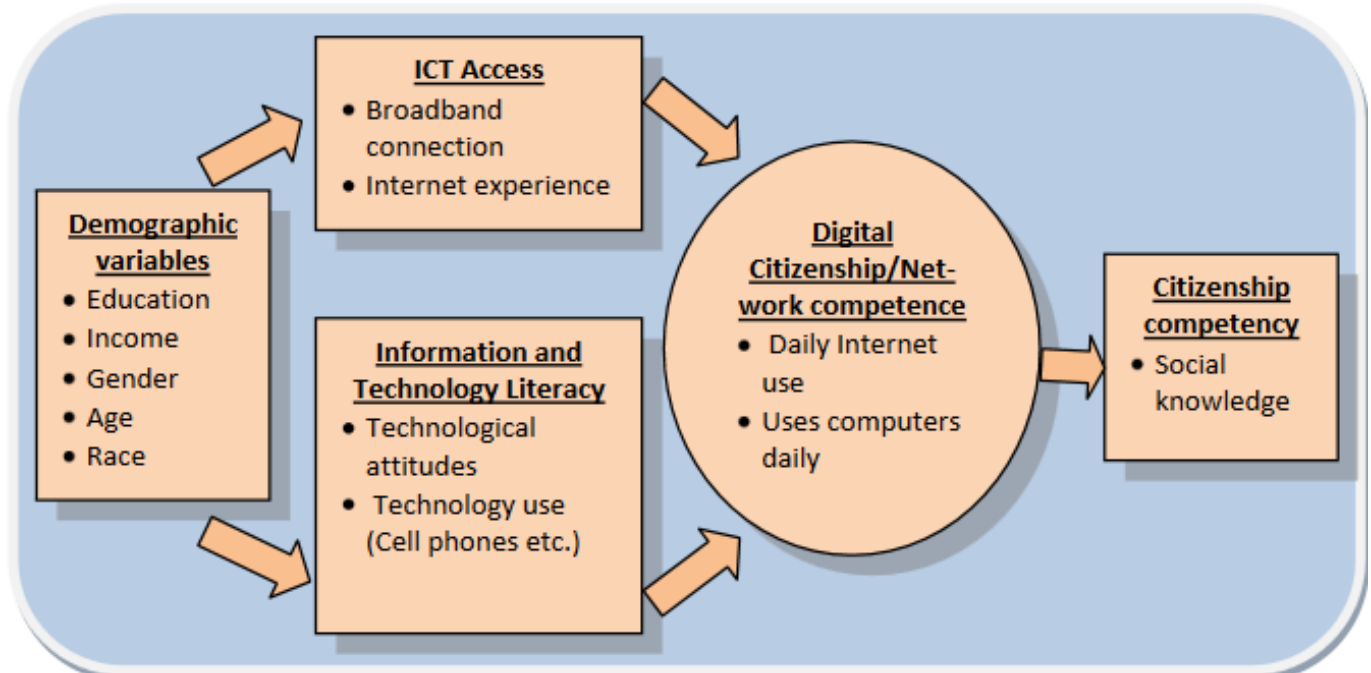
Επίσης, όμως, αυξάνεται και η ευθύνη του κάθε ατόμου να πληροφορείται, ενημερώνεται, καταρτίζεται και συμμετέχει με αποδοτικό και κατάλληλο τρόπο στην οικονομία και την κοινωνία της γνώσης και στο δημοκρατικό γίγνεσθαι. Το διαδίκτυο δεν αποτελεί από μόνο του ένα εργαλείο που εξασφαλίζει τη δίκαιη και ισότιμη πρόσβαση. Αντίθετα, απαιτείται κατάλληλη ενημέρωση, λήψη μέτρων από τους ιθύνοντες όπως και ενθάρρυνση του κοινού να συμμετάσχει. Οι μέθοδοι με τις οποίες εξασφαλίζεται αυτή η κοινή συμμετοχή διαφέρουν, ωστόσο, μπορεί κανείς να εκμεταλλευτεί τη μεγάλη διάδοση και τη συχνότητα χρήσης του διαδικτύου για να αποκομίσει τα κατάλληλα οφέλη (Blumler & Coleman, 2001).

Αντίστοιχα,, η ηλεκτρονική διακυβέρνηση αποτελεί έναν τομέα ο οποίος είναι απαραίτητο να εξελιχθεί παράλληλα με τις «συμβατικές» μορφές δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζουν το γεγονός πως, τη σημερινή εποχή, η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών είναι κομβικής σημασίας και, ως εκ τούτου, εξίσου βασική είναι η ενθάρρυνση των πολιτών να είναι ενεργοί στη δημόσια σφαίρα. Επισημαίνουν, λοιπόν, την μεγάλη αξία της αξιοποίησης της ηλεκτρονικής δημοκρατίας ως ένα εργαλείο λήψης αποφάσεων με τη χρήση των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών (Simonofski et. al., 2017).

Ένα μοντέλο το οποίο εστιάζει στη μελέτη της σύγχρονης δημοκρατίας όπως αναπτύσσεται λόγω της βελτίωσης της τεχνολογίας είναι αυτό των Simsek & Simsek (2013) το οποίο βασίζεται σε προγενέστερες έρευνες και έχει την εξής μορφή:

Εικόνα 1 Simsek and Simsek (2013, p. 133)

Όπως γίνεται προφανές και από το παραπάνω σχεδιάγραμμα, οι ερευνητές έκριναν πως η μελέτη της δημοκρατικής συμμετοχής βασίζεται επάνω σε πέντε μεταβλητές (Simsek & Simsek, 2013):

- Την εκπαίδευση
- Το εισόδημα
- Το φύλο
- Την ηλικία
- Τη φυλή / εθνικότητα

Επίσης, για να μπορεί κανείς να μελετήσει το κατά πόσο υπάρχει πλουραλισμός, εκπαίδευση, ενημέρωση και ικανότητα για συμμετοχή, πρέπει να «μετρήσει» τα επίπεδα «κοινωνικής μόρφωσης» του ατόμου (social knowledge) που, με τη σειρά της, μετριέται με βάση:

A. την πρόσβαση σε νέες τεχνολογίες, συμπεριλαμβανομένης της σύνδεσης στο διαδίκτυο και την εμπειρία με τη χρήση του διαδικτύου.

B. τον ψηφιακό εγγραμματισμό, ο οποίος ορίζεται με βάση τις στάσεις απέναντι στην τεχνολογία και την ικανότητα χρήσης της τεχνολογίας.

Γ. Την ψηφιακή πολιτειότητα που ορίζεται από την συχνότητα χρήσης του διαδικτύου για το σκοπό αυτό και την ικανότητα χρήσης.

Στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης, σημειώνεται και η θέση των Oniet. al., (2017) όπως η συλλογική συμμετοχή των πολιτών στην δημοκρατική διακυβέρνηση αποτελεί την ουσία της δημοκρατίας, όμως, η πολυκομματικότητα, ο πλουραλισμός και η ορθολογική λήψη αποφάσεων απαιτεί την ύπαρξη μορφωμένων, ενημερωμένων και αφοσιωμένων πολιτών. Τόνισαν πως, σε σύγκριση με παλαιότερες εποχές, η δημοκρατία έχει αλλάξει όπως έχουν αλλάξει οι αξίες, οι ανάγκες και η δυνατότητα των πολιτών να ενημερώνονται για τις κινήσεις, τις δράσεις και τα προφίλ, άρα και την αξιοπιστία, των εκπροσώπων τους. Αντί, όμως, οι κυβερνήσεις να ανταποκρίνονται κατάλληλα, προκύπτει πως υπάρχουν προβλήματα στην εκπροσώπηση των πολιτών (Oni et. al., 2017).

Τίθενται, λοιπόν, τα αντίστοιχα ερωτήματα τα οποία είχαν διατυπωθεί και, παραπάνω, σε σχέση με την άμεση δημοκρατία. Τεχνικά, και αν κρίνει κανείς το γεγονός πως, μέσω διαδικτύου, οι χρήστες μπορούν να συμμετέχουν σε συζητήσεις τόσο ατομικές όσο και ομαδικές και να εκφράζουν τη γνώμη τους ελεύθερα ανά πάσα στιγμή, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει πως, πράγματι, η ηλεκτρονική διακυβέρνηση μπορεί να αποτελέσει στο μέλλον μία μορφή άμεσης δημοκρατίας (Bakker & De Vreese, 2011).

Όμως, όπως θα συζητηθεί και παρακάτω, στο ερευνητικό μέρος της μελέτης, διαπιστώνεται πως, σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι ισότιμη πρόσβαση σε αυτά τα μέσα και ούτε την ίδια πρόθεση για συμμετοχή. Το ερώτημα το οποίο τίθεται, επομένως, και ο προβληματισμός με τον οποίο ξεκινά η ερευνητική προσπάθεια αυτού του κειμένου, αφορά το κατά πόσο, τελικά, η ηλεκτρονική «δημοκρατία» και η τάση χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών για συμμετοχή στα κοινά αποτελεί μορφή άμεσης δημοκρατίας ή / και μορφή δημοκρατίας των ελίτ.

2.4. Προβληματισμοί και προεκτάσεις της συζήτησης

Η εκπροσώπηση αποτελεί ένα σημαντικό στόχο για κάθε πολίτη εντός του κοινωνικού συνόλου. Με τη χρήση του διαδικτύου, ειδικά, η συμμετοχή και ο ακτιβισμός αποτελούν μέρος μίας συζήτησης σχετικά με το πως ένα άτομο είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται την ταυτότητα, την ύπαρξη και τη θέση του σε μία ομάδα με βάση τα χαρακτηριστικά του και τη νομιμοποίηση που λαμβάνει η συμμετοχή του (Beldad, De Jong, & Steehouder, 2010).

Ταυτόχρονα, η εκπροσώπηση μελετάται με βάση το παγκοσμιοποιημένο νέο παγκόσμιο οικοδόμημα το οποίο αποτελεί η κοινωνία σήμερα. Όμως, όπως αναφέρεται και παραπάνω, το πρόβλημα είναι πως οι αντιλήψεις αυτές αφορούν, κατά κόρον, τη Δυτική κοινωνία ή, ορθότερα, τα φιλελεύθερα κράτη και τις δομές του καπιταλιστικού συστήματος της παραγωγής και της οργάνωσης των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και στις οποίες βασίζεται η ανάπτυξη του κοινωνικού και νομικού πλαισίου με βάση το οποίο λαμβάνει χώρα αυτή η εκπροσώπηση (Brunkhorst, 2019).

Αναπτύσσοντας, έτσι, με βάση την κλασική οικονομική και κοινωνική θεωρία τους προβληματισμούς αυτούς, μπορεί κανείς να εξάγει σχετικά συμπεράσματα για την εκπροσώπηση ως μέρους μίας προσπάθειας απόκτησης μίας ταυτότητας για τα άτομα ανά τον κόσμο με τη χρήση του διαδικτύου. Συγκεκριμένα, οι Adorno and Horkheimer μίλησαν για μία «βιομηχανία» την οποία αποτελεί το σύγχρονο κράτος. Στο μοντέλο αυτό, υπάρχει μία μαζική κουλτούρα την οποία υιοθετούν όλοι οι πολίτες λαμβάνοντας «ψευδείς ταυτότητες» με στόχο την ένταξή τους σε ένα σύνολο (Brunkhorst, 2019).

Πράγματι, επειδή το διαδίκτυο εξασφαλίζει την ανωνυμία και επιτρέπει στο χρήστη να υιοθετήσει όποια ταυτότητα και προσωπικότητα επιθυμεί, η διάσταση αυτή αποτελεί σημαντικό μέρος της μελέτης σχετικά με την πολιτειότητα και την πολιτική συμπεριφορά στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι δεσμεύονται στο να ακολουθήσουν ένα συγκεκριμένο «πρότυπο» και αποδέχονται μία ιδεολογία που αποτελεί την ιδεολογία της «μάζας» και της κοινωνίας (Landsberg, 2018).

Έτσι, ως αποτέλεσμα, υπάρχει ομογενοποίηση. Η αντίσταση στην κουλτούρα αυτή του διαδικτύου και στη διάδοση του φιλελευθερισμού είναι μικρή και, όταν υπάρχει, είτε καταπιέζεται είτε αγνοείται αφού, το διαδίκτυο, δεν αποτελεί μόνο ένα μέσο ενημέρωσης αλλά και ένα μέσο επικοινωνίας.

Αντίστοιχα, η χρήση του διαδικτύου για τη συμμετοχή στα κοινά και ο επανορισμός της έννοιας «κοινωνία», «πολιτεία» και «δημοκρατία», ιδίως όταν αναφέρεται κανείς στην ψηφιακή κοινωνία και την ψηφιακή πολιτειότητα, επιφέρει διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των ελευθεριών (Cody, 2011). Το κοινό, σήμερα, δηλαδή οι χρήστες του διαδικτύου, ιδίως στον αναπτυγμένο κόσμο, αποτελεί ένα πλήθος από άτομα με διαφορετικά χαρακτηριστικά και οι οποίοι χρησιμοποιούν το ίδιο μέσο για να επικοινωνήσουν, ψυχαγωγηθούν, ενημερωθούν και να εργαστούν (Bakker & DeVreese, 2011).

Ο Warner αναφέρει πως τα ΜΜΕ και το διαδίκτυο, γενικότερα, έχουν επιφέρει μεταβολές στη φύση της δημόσιας σφαίρας και τη λειτουργία της όπως και στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συμμετεχόντων. Στη νέα, αυτή, ψηφιακή δημόσια σφαίρα, η ιδιότητα του μέλους προκύπτει από τη δυνατότητα του καθενός εξ αυτών των ατόμων να αποκτούν πρόσβαση στο διαδίκτυο. Η αίσθηση της ικανοποίησης από την καθημερινή συμμετοχή στις διαδικτυακές συζητήσεις για πολλά άτομα προσφέρει μεγάλη ικανοποίηση, όμως, κατά κόρον, οι περισσότεροι χρήστες παραμένουν παθητικοί παρατηρητές ή αγνοούν [εκούσια ή ακούσια] την ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας που δημιουργείται στο διαδίκτυο (Warner, 2002).

Το μεγαλύτερο πρόβλημα, όμως, αφορά το γεγονός πως οι χρήστες αποτελούν, συνολικά, μία «απρόσωπη μάζα» και ένα πλήθος που προστατεύονται πίσω από την ανωνυμία τους και ασκούν κριτική χωρίς, όμως, να «τολμούν» να εκφράσουν γνώμες και απόψεις. Για το λόγο αυτό, συχνά, οι συμμετέχοντες αισθάνονται πως δεν λαμβάνουν χώρα σε μία ουσιαστική συζήτηση ενώ τα αποτελέσματα αυτής της συμμετοχής είναι περιορισμένα. Καταλήγει, λοιπόν, κανείς πως είναι αδύνατο να μιλά κανείς για τις δυνατότητες της «ψηφιακής δημόσιας σφαίρας» χωρίς να υπάρχουν σαφώς διατυπωμένοι κανόνες που καθορίζουν τη λειτουργία και τη χρήση της (Beldad, De Jong, & Steehouder, 2010).

Κεφάλαιο 3

Έρευνα

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί το ερευνητικό μέρος της μελέτης. Ειδικότερα, περιλαμβάνει την ενότητα της δήλωσης και του καθορισμού των σκοπών και των στόχων της έρευνας, τη μεθοδολογική προσέγγιση καθώς και την παρουσίαση και την ανάλυση των θεωρητικών και ερευνητικών άρθρων.

3.1. Σκοπός, στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα αποσκοπεί στη μελέτη και εξέταση συνολικά τριάντα δύο (32) άρθρων, τα οποία προέρχονται από τη διεθνή βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, θα διακριθούν τα προαναφερθέντα σε ομάδες ώστε να καταστεί δυνατή η από κοινού τους σύγκριση. Η διάκριση σε ομάδες θα πραγματοποιηθεί τόσο ανάλογα με τον τύπο του άρθρου όσο και τα επιμέρους θέματα που μελετούν.

Η βασική στόχευση αυτού του κεφαλαίου είναι το αναζητηθούν άρθρα και μελέτες που αφορούν μία σειρά από θεματικές οι οποίες εντοπίστηκαν στο θεωρητικό μέρος της μελέτης. Η διάκριση σε ομάδες έγινε τόσο ανάλογα με τον τύπο του άρθρου όσο και στα επιμέρους θέματα που μελετούν, ειδικά σε σχέση:

- με την ανάγκη και το αναπόφευκτο της εφαρμογής μοντέλων και συστημάτων τα οποία βασίζονται στα ψηφιακά μέσα και εργαλεία για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και των δημοκρατικών θεσμών.
- με τη σημασία του εγγραμματος και την εξοικείωση με τα ψηφιακά εργαλεία.

- με την αξία της πολιτικής συμμετοχής και του εθελοντισμού στα συμβατικά και ψηφιακά δίκτυα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα ειδικότερα παρατίθενται ως εξής:

1. Πόσο αναγκαία είναι σήμερα η χρήση του διαδικτύου ως μέσο εξασφάλισης της συμμετοχής των πολιτών στην ψηφιακή εποχή;
2. Κατά πόσο δύνανται να κατέχουν όλα τα πρόσωπα τα μέσα και τις γνώσεις για να συμμετάσχουν στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και ποια τα επακόλουθα της έλλειψης επαρκούς κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τη χρήση των ψηφιακών εργαλείων (ψηφιακός εγγραμματισμός);
3. Ποια η σημασία του εθελοντισμού και ιδιαίτερα του τοπικού εθελοντισμού στην πολιτική συμμετοχή και την εν γένει συμμετοχικότητα.; Και πως αναμένεται να εξελιχθεί τελικά η διαδικασία της ψηφιακής συμμετοχής με την περαιτέρω διάδοση του διαδικτύου;

3.2. Μεθοδολογία έρευνας

Η βιβλιογραφική επισκόπηση θα πραγματοποιηθεί με το εργαλείο της κριτικής ανάλυσης λόγου. Η μέθοδος αυτή ανήκει στην κατηγορία των «ποιοτικών μεθόδων ανάλυσης» και, ως μέθοδος ανάλυσης και εκπόνησης μελετών, έχει το βασικό πλεονέκτημα πως δεν περιορίζεται σε μία στείρα παράθεση αποσπασμάτων και περιλήψεις, αλλά επιχειρεί να αναπτύξει συγκεκριμένα επιχειρήματα και να διερευνήσει σε βάθος ιδεολογίες, προσεγγίσεις και ιδέες που αναπτύσσονται σε κείμενα και μελέτες τρίτων με γενικό στόχο την παραγωγή ενός πρωτότυπου και αυθεντικού κειμένου (Barnett-Page & Thomas, 2009, pp. 59-61).

Επιπλέον, η μέθοδος κριτικής ανάλυσης, έχει ως βασικό πλεονέκτημα το ότι επιτρέπει την εις βάθος μελέτη εννοιών και φαινομένων χωρίς, ωστόσο, να έχει ως στόχο την υπεραπλούστευση. Αντ' αυτού, τα έργα μελετώνται υπό το πρίσμα της λογικής του ερευνητή και, επιπλέον, συγκρίνονται τόσο με την θεωρία όσο και μεταξύ τους. Ως

αποτέλεσμα, προκύπτει ένα κείμενο το οποίο έχει μία σαφή ερευνητική και δομή (Mayring, 2004, pp. 159-165).

Επιπροσθέτως, η μέθοδος κριτικής ανάλυσης λόγου επιδιώκει την ενοποίηση αλλά και το καθορισμό της σχέσης μεταξύ τριών επιπέδων ανάλυσης: το κείμενο αυτό καθ' αυτό, τις πρακτικές επικοινωνίας, δηλαδή τις διαδικασίες που προκύπτουν κατά τη παραγωγή λόγου, την ανάγνωση, την ομιλία και την ακρόαση και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο βασίζεται το κείμενο (Fairclough, 1995).

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, ακολουθήθηκαν συγκεκριμένα ερευνητικά βήματα και στάδια. Πιο συγκεκριμένα, βάση του προτύπου του Μπονίδη (2004), τα στάδια αυτά συμπεριλάμβαναν τα εξής:

1. Τον καθορισμό του αντικειμένου της έρευνας και του υλικού το οποίο αναζητείται. Στη συνέχεια, διατυπώθηκαν τα ερωτήματα με τη μορφή που αναφέρονται παραπάνω στην ενότητα 3.1. Το στάδιο αυτό ήταν βασικό επειδή αποτέλεσε την δομή όλου του ερευνητικού μέρους και οδήγησε στην ενίσχυση του θεωρητικού μέρους της μελέτης. Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκαν λέξεις – κλειδιά οι οποίες αξιοποιήθηκαν για τον εντοπισμό του υλικού και των κειμένων υπό διερεύνηση. Επειδή η πλειονότητα των έργων αυτών είναι στην αγγλική γλώσσα, οι λέξεις – κλειδιά αυτές είναι οι ακόλουθες¹:

- A. για την ανάπτυξη της ερευνητικής μεθόδου και την κατανόηση της μεθοδολογίας της έρευνας οι όροι “qualitative analysis”, “qualitative content analysis”, “critical literature review”.

- B. για την μελέτη του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος όπως διατυπώθηκε παραπάνω οι όροι: “citizen ship participation digital”, “public citizen ship participation digital” και “digital citizen ship uses public need” και οι λέξεις – κλειδιά: “popularity of digital democracy”, “impact of digital citizen ship in pluralism” και “institutions digital citizen ship pluralism”.

---

¹ Σημείωση: οι λέξεις – κλειδιά δεν έχουν ως στόχο το να σχηματίζουν ένα κείμενο ή μία πρόταση με σαφές περιεχόμενο αλλά να διευκολύνουν στην αναζήτηση άρθρων που τις περιλαμβάνουν. Για την καλύτερη αναζήτηση του υλικού, επιλέχθηκε το να υπάρχουν οι λέξεις αυτές όχι στον τίτλο αλλά στο παράρτημα και τις λέξεις – κλειδιά των υπό διερεύνηση άρθρων προκειμένου να μην «χαθεί» πολύτιμη πληροφορία.

Γ. Για το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα οι όροι “need to inform digital citizenship”, “public awareness information digital participation citizenship” όπως και οι όροι: “political consciousness public participation new media”, “internet digital political awareness citizenship participation” και “awareness citizenship participation impact of digital participation”.

Δ. Για το επόμενο, τρίτο, ερευνητικό ερώτημα οι όροι: “importance of local participation digital citizen”, “public local level volunteering citizenship” και “local participation citizenship digital spaces”.

2. Στο δεύτερο στάδιο μελετήθηκαν οι συνθήκες κατά τις οποίες οι συγγραφείς μελέτησαν το υλικό τους ή πραγματοποίησαν την έρευνά τους. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν άρθρα και έρευνες που σχετίζονται με το ειδικό αντικείμενο της παρούσας μελέτης και αποκλείστηκε υλικό το οποίο αφορά υποθετικές κοινότητες καθώς και πληθυσμούς με πολύ συγκεκριμένα [ειδικά] χαρακτηριστικά.

3. Έπειτα, μελετήθηκαν τα χαρακτηριστικά των άρθρων και εκκινήθηκε η προσπάθεια κατηγοριοποίησης. Σε πρώτο στάδιο, το υλικό χωρίστηκε σε «θεωρητικά άρθρα» και «ερευνητικά άρθρα». Προσδιοριστικός παράγοντας ήταν η ερευνητική μέθοδος η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους αρχικούς συντάκτες και δηλώνεται στη μελέτη. Έπειτα, υπήρξε κατηγοριοποίηση ανάλογα με το περιεχόμενο. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιήθηκε ένας κοινός πίνακας, ο οποίος περιλαμβάνεται στην ενότητα 3.3. και ξεχωριστοί πίνακες για κάθε κατηγορία άρθρου.

4. Έπειτα, έλαβε χώρα η συγγραφή της ενότητας 3.3. (αποδελτίωση, ανάλυση, σύγκριση).

5. Τέλος, επανεξετάστηκε το σύστημα κατηγοριοποίησης και συγγράφηκε η ενότητα των συμπερασμάτων.

Τα κείμενα, δε, τα οποία μελετώνται, έχουν δημοσιευθεί σε περιοδικά και αφορούν τόσο θεωρητικές όσο και πρωτογενείς έρευνες. Η συλλογή αυτών των δεδομένων έγινε μέσω

του Google Scholar, ως επί τω πλείστον, όπως και από την βάση δεδομένων του Heal (Hellenic Academic Libraries).

Η διαλογή των άρθρων ανάμεσα στα θεωρητικά και ερευνητικά έγινε με βάση τα εξής κριτήρια:

- Την δομή
- Το σκοπό
- Τη δηλωθείσα μεθοδολογία
- Τα αποτελέσματα
- Τη φύση τους.

Έτσι, τα άρθρα τα οποία αξιοποιούν ένα ερμηνευτικό μοντέλο, ερωτηματολόγια, εργαλεία ποσοτικής ανάλυσης ή στοχεύουν στη σύνθεση δευτερογενών πηγών για την εξαγωγή πρωτότυπων συμπερασμάτων, συγκαταλέχθηκαν στην κατηγορία «ερευνητικά». Τα περιγραφικά άρθρα και τα άρθρα τα οποία αφορούσαν την ανάλυση των προβληματισμών του ερευνητή / των ερευνητών ή την περιγραφή ενός φαινομένου, αναφέρονται ως «θεωρητικά».

Τέλος, η ομαδοποίηση για τους σκοπούς της συγγραφής της ενότητας 3.5, όπου παρατίθεται και ο αναλυτικός πίνακας της μελέτης έγινε με βάση την αξιολόγηση του περιεχομένου αυτών των άρθρων. Ενέχει, λοιπόν, το στοιχείο του υποκειμενισμού και αποτελεί την προσωπική συμβολή της ερευνήτριας.

3.3.Θεωρητικά άρθρα

3.3.1. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 1: Αναγκαιότητα ψηφιακής συμμετοχής και το αναπόφευκτο αυτής- Η συμμετοχή των πολιτών σε διαδικασίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης

Η πρώτη από τις έρευνες η οποία μελετήθηκε αφορά αυτή των Simonofski et al. (2017). Το άρθρο αυτό είναι θεωρητικό και βασίζεται στην ανάλυση δευτερογενών δεδομένων και τη σύνθεσή τους σε ένα νέο κείμενο το οποίο χρησιμοποιεί ως μεθοδολογική προσέγγιση την κριτική ανάλυση περιεχομένου. Το κείμενο έχει τίτλο *Reexamining e-participation: Systematic literature review on citizen participation in e-government service delivery*.

Στα πλαίσια της έρευνάς τους, εξέτασαν πενήντα άρθρα με σκοπό την εξεύρεση βέλτιστων μεθόδων για την συμπερίληψη των πολιτών στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση όσο και την επανεξέταση των κυρίων ερευνητικών ευρημάτων παλαιότερων ερευνών. Από αυτά, ανέλυσαν δεκαεννέα άρθρα τα οποία επικεντρώνονταν στη μελέτη τόσο πρωτογενών όσο και δευτερογενών δεδομένων. Η επιλογή των άρθρων τα οποία συνέλεξαν έγινε με βάση ορισμένα κριτήρια τα οποία έθεσαν και σχετίζονταν με τον τύπο του άρθρου, την αξιοπιστία του, τα εργαλεία καθώς και τα αποτελέσματά τους (Simonofskiet. al., 2017, σ. 2). Αναλυτικότερα, έδωσαν βάση στις ελλείψεις των άρθρων και στο κατά πόσο υπήρχαν πληροφορίες σχετικά με τη δημόσια διαβούλευση, συγκεκριμένα. Τα άρθρα τα οποία απέκκλιναν από το αντικείμενο της έρευνάς τους αποκλείστηκαν πλήρως.

Σε ό,τι αφορά το σχεδιασμό μεθόδων ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, οι συγγραφείς κατέληξαν πως, ορισμένα από τα πιο σημαντικά εργαλεία προέρχονται από τις πλέον παραδοσιακές μεθόδους. Συγκεκριμένα, τόνισαν πως είναι κομβικής σημασίας να βελτιωθεί η διαδικασία χρήσης και η τάση των πολιτών να χρησιμοποιούν υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης οι οποίες είναι περισσότερο «ευθυγραμμισμένες» με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του ίδιου του συστήματος. Βασικό για να είναι κατάλληλες οι μέθοδοι αυτές είναι το να είναι εύχρηστες, αξιόπιστες και χρήσιμες και να δημιουργούν πρόσθετες δυνατότητες για το χρήστη.

Οι Simonofski et. al. (2017) μίλησαν παράλληλα για την ανάγκη εξέλιξης του τρόπου παροχής υπηρεσιών στην ψηφιακή εποχή από μέρους των θεσμών, επενδύοντας στην ανάδειξη των εργαλείων της «βιομηχανικής δημοκρατίας». Ωστόσο, επισημάνθηκε και η ανάγκη της ενθάρρυνσης των πολιτών να συμμετάσχουν εξίσου στην αυτή δημοκρατική κοινωνία. Μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησής τους, οι συγγραφείς εντόπισαν κενά στην διαθέσιμη έρευνα τα οποία αφορούν, μεταξύ άλλων, την νέα ιδιότητα την οποία

αποκτά ο πολίτης στην ψηφιακή κοινωνία. Το ερώτημα το οποίο τέθηκε αφορά το κατά πόσο ο πολίτης αντιμετωπίζεται ως «πελάτης» ή ως συμμετέχων στην δημοκρατική διαδικασία. Για το λόγο αυτό, επιχείρησαν το να εξετάσουν το πως πραγματοποιείται η συμμετοχή των πολιτών στην ηλεκτρονική δημοκρατία.

Κατέληξαν πως οι πολίτες πρέπει να είναι σε θέση να συν-σχεδιάζουν και να συν-εκτελούν τις υπηρεσίες. Με τον τρόπο αυτό, οι πολίτες θα είναι σε θέση να συμμετέχουν σε όλες τις καθημερινές δραστηριότητες οι οποίες σχετίζονται με την ηλεκτρονική διακυβέρνηση και θα εξασφαλίζεται η διατήρηση ενός δίκαιου και περισσότερο άμεσου συστήματος δημοκρατικής διακυβέρνησης. Παράλληλα, επισήμαναν πως στόχος είναι η αποτελεσματικότητα και, ως εκ τούτου, οι ευκαιρίες για δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών πρέπει να πολλαπλασιάζονται αντί να περιορίζονται.

Παρόμοιος είναι και ο σκοπός του δεύτερου άρθρου των Biegelbauer and Hansen (2011) οι οποίοι εστίασαν την προσοχή τους στην δημοκρατική θεωρία και την εφαρμογή της στη μελέτη της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά με τη χρήση των νέων τεχνολογιών. Η μελέτη τους έχει τίτλο *Democratic theory and citizen participation: democracy models in the evaluation of public participation in science and technology*. Η βασική μέθοδος ανάλυσης του περιεχομένου των ερευνητικών τους προσπαθειών είναι αυτή της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης με αξιολόγηση του διαθέσιμου υλικού εφαρμόζοντας μία σειρά κριτηρίων για να καταλήξουν σε ασφαλή συμπεράσματα ως προς την «χάραξη πολιτικών ξένο-μεταμόσχευσης (xeno transplantation)». Τα κριτήρια αυτά αφορούσαν την αλληλεπίδραση μεταξύ της τεχνολογίας και της εκπαίδευσης σε σχέση με τα αξιώματα των βασικών επιστημονικών προσεγγίσεων που αξιοποίησαν στην έρευνά τους (Biegelbauer & Hansen, 2011).

Οι Biegelbauer and Hansen (2011) στο άρθρο τους διαπίστωσαν πως, στις δημοκρατικές κοινωνίες, η χρήση της τεχνολογίας οδηγεί σε θετικά επακόλουθα. Παρόλα ταύτα, τόνισαν πως υπάρχουν αντιφατικά ευρήματα σε σχέση με το ποια εφαρμογή της τεχνολογίας οδηγεί σε θετικά αποτελέσματα για το δημοκρατικό πολίτευμα. Για το λόγο αυτό, συνέκριναν θεωρητικά δύο κανονιστικά μοντέλα το μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και άμεσης δημοκρατικής εκπροσώπησης.

Αναλυτικότερα, μεθοδολογικά, εξέτασαν με προσοχή τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν από τρίτους ερευνητές, το έργο των οποίων αποτέλεσε τη βάση της κριτικής τους, και, στα σημεία τα οποία εντόπισαν προβλήματα στην ουσιαστική εφαρμογή των μεθόδων ανάλυσης της πολιτικής συμμετοχής (PTA) στην έρευνά τους, επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τα αίτια εντοπισμού αυτών των αποκλίσεων. Ειδικότερα, έδωσαν βάση στον τύπο του πολιτεύματος και τα συστήματα άσκησης των δημοκρατικών λειτουργιών και θεσμών σε διαφορετικά κράτη, όπως, χαρακτηριστικά, τα δημοψηφίσματα ως αμεσοδημοκρατικό εργαλείο στην Ελβετία (Biegelbauer & Hansen, 2011).

Έτσι, στόχος της μελέτης αυτής είναι α) το να εξηγηθεί το πως τα διαφορετικά μοντέλα δημοκρατίας οδηγούν στην λήψη διαφορετικών μέτρων για την ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών και πως η χρήση και αξιοποίηση της έρευνας, της επιστήμης και της τεχνολογίας μπορεί να οδηγήσει σε μεγιστοποίηση του οφέλους από τη δημοκρατική συμμετοχή και, β) το πως οι διαθέσιμες εμπειρικές έρευνες οδηγούν σε συμπεράσματα σε σχέση με το πως η τεχνολογία επιδρά στη συμμετοχικότητα και πρέπει να λαμβάνει χώρα ο δημοκρατικός σχεδιασμός (Biegelbauer & Hansen, 2011).

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα τα οποία προέκυψαν, κυρίως, από θεωρητικές μελέτες στον τομέα, οι Biegelbaue and Hansen (2011) διαπίστωσαν πως μπορούν να τεθούν συγκεκριμένα κριτήρια σε σχέση με την άσκηση των δημοκρατικών θεσμών όσο και για την εφαρμογή της τεχνολογίας. Τα κριτήρια αυτά, προκύπτουν μέσω του στρατηγικού σχεδιασμού και των δημοκρατικών διεργασιών και διαδικασιών. Μέσω της σύγκρισης προέκυψε πως απαιτείται, ωστόσο, μία εμπλοκή του κοινού στη διαδικασία, ειδικά, όσο επιστημονικά ορθά και κατάλληλα κι αν είναι τα εργαλεία, δεν μπορούν πάντα να είναι ακριβή και να οδηγήσουν σε θετικά αποτελέσματα.

Οι ερευνητές επισήμαναν την σημασία της δημόσιας διαβούλευσης σχετικά με τη χρήση της τεχνολογίας και το γεγονός πως, για μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, αυτή αντιμετωπιζόταν ως επικίνδυνη λόγω των κινδύνων ασφαλείας που ενέχει η χρήση τους ως άμεση συνέπεια, μέσω της σύγκρισης των μοντέλων της αντιπροσωπευτικής και έμμεσης δημοκρατικής συμμετοχής τα οποία συνέκριναν. Ωστόσο, σημείωσαν το γεγονός πως οι αντιδράσεις στη χρήση της τεχνολογίας στη δημόσια διοίκηση δεν έχουν πάντα

στέρεη βάση αλλά σχετίζονται και με πολιτικές επιδιώξεις, την ελλιπή, σε πολλές περιπτώσεις, εφαρμογή τους και στα πραγματικά αποτελέσματα των προσπαθειών για αξιοποίηση των τεχνολογιών της πληροφόρησης στην άσκηση της δημοκρατικής εξουσίας (Biegelbauer & Hansen, 2011).

Η Macintosh (2004) στο τρίτο άρθρο περί ηλεκτρονικής δημοκρατίας και της διαδικασίας λήψης πολιτικών αποφάσεων από μέρους της ηγεσίας, τόνισε την ανάγκη της βελτίωσης της κατανόησης των εναλλακτικών άσκησης της ηλεκτρονικής δημοκρατίας. Για το σκοπό αυτό, μελέτησε διαφορετικές θεματικές και εντόπισε υλικό και δεδομένα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Οι θεματικές αυτές αφορούν τα αποτελέσματα και τις επισημάνσεις μίας έρευνας του ΟECDπου αποτέλεσε τη βάση για το έργο της και είναι οι ακόλουθες:

A. πως μπορούν οι ιθύνοντες να προσεγγίσουν ένα ευρύτερο κοινό και να ενθαρρύνουν την ευρύτερη συμμετοχή των πολιτών στην ψηφιακή δημοκρατία

B. πως μπορεί να αξιοποιηθεί η τεχνολογία για τη βελτίωση των τεχνικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων των πολιτών

Γ. πως μπορούν οι πληροφορίες που παρέχονται να είναι περισσότερο αξιόπιστες, προσιτές και κατανοητές

Δ. με ποιους τρόπους μπορεί να διασφαλιστεί η ποιότητα της συνεργασίας μεταξύ των πολιτών.

Με βάση μία θεωρητική μελέτη όλων των παραπάνω χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης, η ερευνήτρια κατέληξε στο συμπέρασμα πως είναι βασικό να εφαρμόζονται πιλοτικά προγράμματα για την καλύτερη κατανόηση των δυνατοτήτων και τη βελτίωση της απόδοσης των θεσμών της ηλεκτρονικής δημοκρατίας. Επίσης, ισχυρίστηκε πως οι πολίτες μπορούν να ανταποκριθούν καλύτερα στα νέα δεδομένα όταν έχουν «εξασκηθεί» σε αυτά και πως οι πληροφορίες που παρέχονται πρέπει να υπάγονται σε συγκεκριμένους κανόνες και να εφαρμόζεται ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Τέλος, απαιτείται ακόμη έρευνα για να απαντηθεί το τελευταίο ερώτημα αν και θεωρεί πως τα προγράμματα τα οποία εφαρμόζονται σε πιλοτικό επίπεδο θα ευνοήσουν

και αυτή την εξέλιξη και μπορούν να οδηγήσουν στην επίτευξη των στόχων των κυβερνήσεων των κρατών (Macintosh, 2004).

Στη συνέχεια, μελετάται το τέταρτο άρθρο, αυτό των Harrison et al. (2012) με τίτλο *Open government and e-government: Democratic challenges from a public value perspective*. Το άρθρο αυτό χρησιμοποιεί ως κύρια μεθοδολογία την μέθοδο της μελέτης περίπτωσης. Συγκεκριμένα, εξετάζουν τα ευρήματα τρίτων και τα συγκρίνουν με στόχο το να συζητηθεί η διάκριση ανάμεσα στην ηλεκτρονική δημοκρατία και την ηλεκτρονική διακυβέρνηση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Οι ερευνητές καταλήγουν πως η ηλεκτρονική δημοκρατία διαφέρει κατά κόρον από την ηλεκτρονική διακυβέρνηση αφού, η μεν έννοια, δηλαδή η ηλεκτρονική δημοκρατία, αφορά την εξεύρεση μέσων για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά κάνοντας χρήση διαφορετικών μέσων. Από την άλλη, η δε έννοια, αυτή της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, αφορά τις δραστηριότητες των θεσμών στα πλαίσια της εφαρμογής μέτρων και της λήψης αποφάσεων (Harrison et al., 2012).

Τα ζητήματα τα οποία, όμως, προκύπτουν σύμφωνα με τους Harrison et al. (2012) και εξηγούν την ύπαρξη σύγχυσης από μέρους των πολιτών, σχετίζονται με τη διαφάνεια, την αντιπροσώπευση, την έκφραση δημόσιας γνώμης όπως και την αποτελεσματικότητα και τη συνεργασία. Οι προκλήσεις αυτές αφορούν και την ηλεκτρονική δημοκρατία και την ηλεκτρονική διακυβέρνηση. Οι ερευνητές καταλήγουν πως, για να απαντηθούν τα επιμέρους ζητήματα τα οποία έθιξαν θεωρητικά απαιτούνται περαιτέρω εμπειρικές έρευνες.

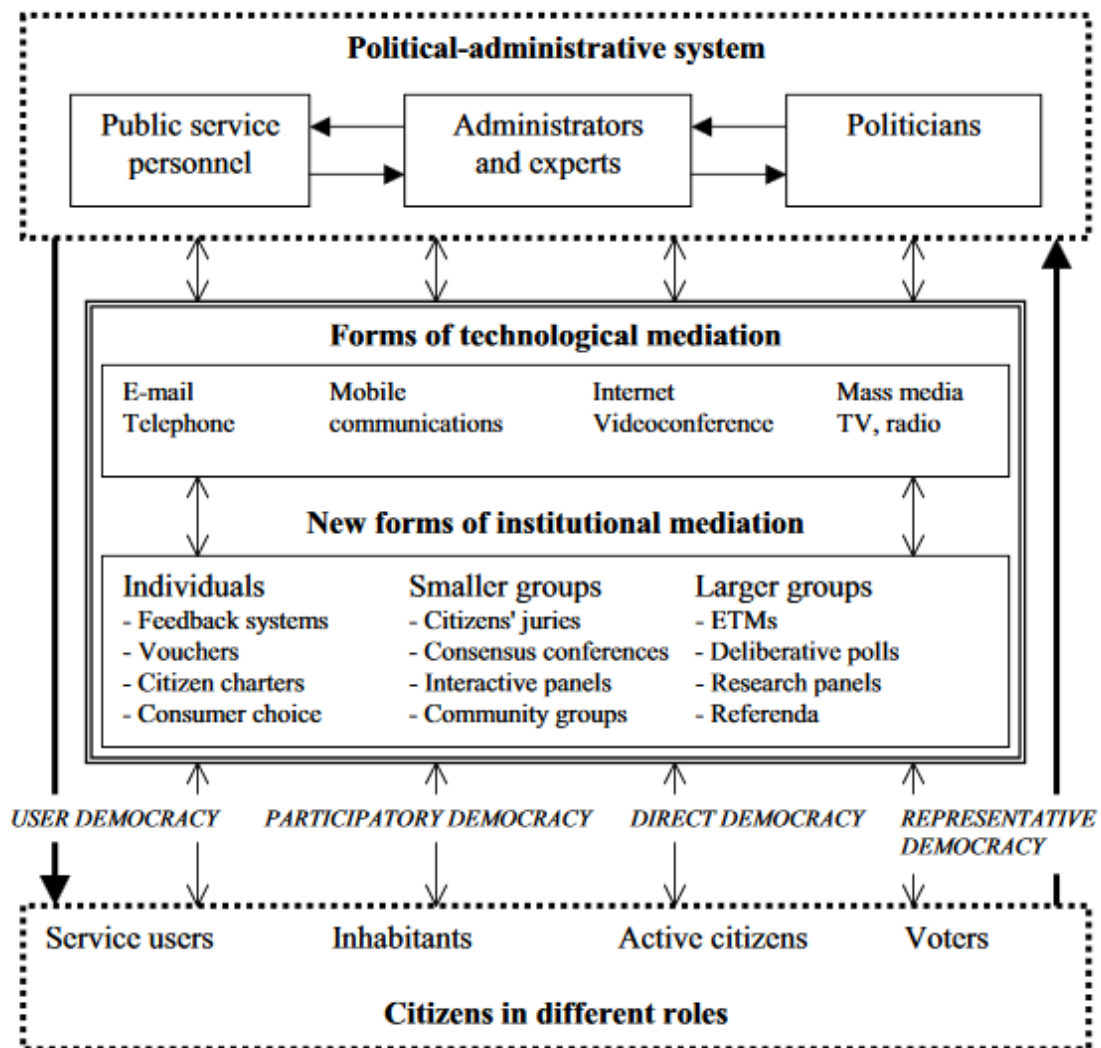
Ο Anttiroiko (2003) στο πέμπτο άρθρο με τίτλο *Building stronge-democracy: the role of technology in develop in democracy for the information age*, αναφέρεται, όπως γίνεται σαφές και από τον τίτλο, στην ανάγκη δημιουργίας ισχυρών θεσμών για την πλήρη αξιοποίηση των διαθέσιμων εργαλείων της τεχνολογίας της πληροφόρησης με στόχο την αποτελεσματική άσκηση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης και την ενθάρρυνση των πολιτών να συμμετάσχουν στα κοινά με την ηλεκτρονική δημοκρατία. Στο άρθρο αυτό, το οποίο αφορά μία ερμηνευτική προσπάθεια με σκοπό τη δημιουργία ενός νέου μοντέλου, ο ερευνητής εξετάζει μία σειρά από διαθέσιμες μελέτες και αποσυνθέτει τα ευρήματά τους για να καταλήξει σε πρωτότυπα συμπεράσματα.

Πιο συγκεκριμένα, ομαδοποιεί τα προβλήματα που εντοπίζει θεωρώντας πως τα πλέον σημαντικά ζητήματα τα οποία πρέπει να προσεγγίζει και ερμηνεύει το μοντέλο που θα δημιουργήσει αφορούν τα εξής (Anttiroiko, 2003):

1. Την λήψη ξεχωριστών στρατηγικών αποφάσεων με τη χρήση αμεσοδημοκρατικών εργαλείων λήψης αποφάσεων όπως τα δημοψηφίσματα και ο τοπικός ακτιβισμός.
2. Τη λήψη κεντρικών πολιτικών αποφάσεων με τη χρήση των εργαλείων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.
3. Τον έλεγχο του ότι εξασφαλίζονται τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών μέσω του νομικού συστήματος και διοικητικών λειτουργιών.
4. Την εξασφάλιση των οικονομικών δικαιωμάτων των πολιτών μέσω του λόμπινγκ και των ομάδων συμφερόντων.
5. Την παροχή βασικών δημόσιων υπηρεσιών μέσω των θεσμών και μέσω των ομάδων πίεσης.
6. Την εξασφάλιση πρόσθετων παροχών για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών.
7. Την προστασία της αστικής ζωής σε τοπικό επίπεδο.

Έτσι, στο σύστημα που προτείνει, οι πολίτες αναλαμβάνουν διαφορετικούς ρόλους. Συνολικά, το μοντέλο που προτείνει είναι το εξής (Anttiroiko, 2003, σ. 124):

Εικόνα 2 Πολιτικό και Διοικητικό Σύστημα (Anttiroiko, 2003)

Με βάση το σύστημα αυτό, οι πολίτες θα μπορούν να οργανώνονται σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και να συμμετέχουν με τη χρήση διαφορετικών εργαλείων στην δημοκρατική διακυβέρνηση. Έτσι, οι πολίτες μπορούν να αξιοποιούν διαφορετικά μέσα και να συμμετέχουν σε ένα διάλογο τόσο μεταξύ τους όσο και με το ίδιο το κράτος (Anttiroiko, 2003).

3.3.2. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 2: Ψηφιακός εγγραμματισμός και συμμετοχή στα κοινά- Η ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης και κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τις δυνατότητες συμμετοχής τους στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή

Το πρώτο άρθρο το οποίο εντοπίστηκε και μελετήθηκε και αποτέλεσε την βάση για την εξεύρεση παράλληλων προσεγγίσεων στον τομέα είναι αυτόν των Simsek and Simsek (2013) με τίτλο *New literacies for digital citizenship*. Το άρθρο επικεντρώνεται στη σημασία της πολιτειότητας και συνδέει την ιδιότητα του πολίτη με την διαδικασία λήψης αποφάσεων εντός του κοινωνικού συνόλου. Στα πλαίσια της ανάλυσης, εξηγεί πως οι παραδοσιακές προσεγγίσεις για την πολιτειότητα και τη δημοκρατική διακυβέρνηση οι οποίες βασιζόταν στην παραδοχή πως, προκειμένου να ασκήσει κανείς τα δημοκρατικά του δικαιώματα υποχρεούται να είναι εγγράμματος έχουν εγκαταλειφθεί. Αντ' αυτού, οι σύγχρονες δεξιότητες οι οποίες απαιτούνται συμπεριλαμβάνουν την ικανότητα χρήσης των κύριων μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Στο άρθρο αυτό, λαμβάνει χώρα μία ανάλυση της σημασίας της δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών για την ενίσχυση του πλουραλισμού, βασιζόμενη στη μέθοδο της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη αυτή επικεντρώνεται στην κριτική υφιστάμενων μοντέλων για την μελέτη της δημοκρατίας σήμερα, στην εποχή της επανάστασης του διαδικτύου.

Οι ερευνητές, διεύρυναν το μοντέλο του Bunte (2001, quote in Simsek and Simsek, 2013, p. 133)² και, μελετώντας παράλληλα τις διαφορετικές ερμηνείες της πολιτειότητας, ανέπτυξαν τα επιχειρήματά τους εξετάζοντας παράλληλο υλικό από διαφορετικούς τομείς. Επομένως, η μεθοδολογία τους είναι αντίστοιχη με της παρούσας μελέτης.

Επομένως, με τον τρόπο αυτό, οι Simsek and Simsek (2013) δίνουν τη βάση για τον ορισμό μίας σειράς εννοιών οι οποίες αναφέρονται σε διάφορες μελέτες του τομέα, τοποθετώντας τις, όμως, σε ένα κοινό πλαίσιο. Η συμβολή αυτού του άρθρου είναι, λοιπόν, μεγάλη, καθώς αναφέρονται συγκεκριμένες προϋποθέσεις, στις οποίες

² Σημείωση: το μοντέλο αυτό αναλύεται στο κεφάλαιο 2, ενότητα 2.4.

καταλήγουν οι ερευνητές, που καθορίζουν το πότε ένας πολίτης συμμετέχει ενεργά σε τοπικό και μη επίπεδο μέσω διαδικτύου και κατέχει τα ανάλογα προσόντα για να χαρακτηριστεί ως «Ψηφιακά εγγράμματος». Αυτά είναι:

1. Η γνώση χρήσης του περιβάλλοντος του υπολογιστή
2. Η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων
3. Η πρόθεση για συμμετοχή σε διαδικασίες ψήφισης, διαμαρτυρίες και σε εθελοντικές δράσεις
4. Η αναγνώριση της «ψηφιακής του ταυτότητας» που αποτελείται από την κριτική του ικανότητα, τις δεξιότητές τους και τις αξίες του.

Το άρθρο καταλήγει πως η ύπαρξη και διάδοση νέων ψηφιακών τεχνολογικών μέσων όπως είναι οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter κοκ) δημιουργούν μία νέα κατάσταση. Έτσι, οι άνθρωποι συνυπάρχουν και εντός ψηφιακών κοινοτήτων και, παράλληλα, η συμμετοχή και η ενημέρωση γίνονται και με τη χρήση τέτοιων καναλιών επικοινωνίας. Υπάρχει, λοιπόν, μία σύγχρονη μορφή ψηφιακού αναλφαβητισμού που κανείς πρέπει να αναλογιστεί όταν εξετάζει το δικαίωμα στην πολιτική συμμετοχή για τους πολίτες. (Simsek & Simsek, 2013)

Έπειτα, εξετάστηκε το δεύτερο άρθρο, αυτό των Mihailidis and Thevenin (2013) το οποίο έχει ως τίτλο του τον εξής: *Media literacy as a core competency for engaged citizenship in participatory democracy*. Το άρθρο έχει ως σκοπό το να εξετάσει το πως οι διάφορες μορφές ψηφιακής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά με τη χρήση εργαλείων όπως η ψηφιακή ψηφοφορία, η διαβούλευση και οι «αντιδράσεις» («μου αρέσει», «κοινοποίηση» κοκ) επιδρούν στην κατανόηση των τάσεων του κοινού ως προς τη χρήση του διαδικτύου κατά την πολιτική τους συμμετοχή και τη νέα αντίληψη της έννοιας του «ψηφιακού πολίτη» με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά. Η ερευνητική μέθοδος είναι αυτή της ανάλυσης περιεχομένου με κριτική διάθεση (conceptual framework).

Αναλυτικότερα, και εξηγώντας τα παραπάνω, τα κύρια σημεία αυτού του άρθρου αφορούν το πως και γιατί η ψηφιακή κοινωνία διαφέρει από την κοινωνία την οποία, παραδοσιακά, μελετούν οι ανθρωπιστικές επιστήμες. Συγκεκριμένα, σήμερα, η

αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτών γίνεται με διαφόρους τρόπους όπως με τα “likes”, την κοινοποίηση των δημοσιεύσεων και την αλληλεπίδραση σε ψηφιακές πλατφόρμες. Οι συμβατικές μέθοδοι, αντίθετα, συμπεριλαμβάνουν τις συγκεντρώσεις, την ταύτιση και την συστηματική συμμετοχή. Σήμερα, στις ψηφιακές κοινότητες, δεν απαιτείται μεγάλος βαθμός συναισθηματικής εμπλοκής (engagement). Αντιθέτως, μάλιστα, κανείς μπορεί να ασχολείται περιστασιακά (Michailidis & Thevenin, 2013).

Έτσι, οι Michailis and Theverin (2013) καταλήγουν πως, παρότι, όντως, οι ψηφιακές κοινότητες διαφέρουν από την παραδοσιακή συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, δεν παύουν να είναι το μέλλον και μία αναπόφευκτη εξέλιξη στην κοινωνία. για το λόγο αυτό, απαιτείται, πλέον, ειδική ενημέρωση, εξοικείωση και εξειδίκευση όλων των πολιτών στη χρήση των νέων τεχνολογιών προκειμένου να παραμένουν ενεργοί.

Τρίτον, στη σημασία του ψηφιακού εγγραμματισμού αναφέρεται και το άρθρο του Choi (2016) το οποίο αποτελεί μία θεωρητική ανάλυση με τη χρήση της μεθόδου της εννοιολογικής προσέγγισης (conceptual analysis) και τίτλο *A Concept Analysis of Digital Citizenship for Democratic Citizenship Education in the Internet Age*.

Μεθοδολογικά, ο Choi (2016) επιχείρησε να αναλύσει συναφές με το παραπάνω αντικείμενο πηγές, επικεντρώνοντάς το ενδιαφέρον του σε μία ομαδοποίηση και σύγκριση των παραπάνω πηγών. Πιο συγκεκριμένα, για να πετύχει αυτό το στόχο, ο Choi (2016) ομαδοποίησε τα άρθρα αυτά με βάση τρία κριτήρια:

1. Το αν αποτελούν σύγχρονες ή μη θεωρητικές προσεγγίσεις
2. Το αν αποτελούν προσεγγίσεις με βάση την κριτική της ψηφιακής πολιτειότητας
3. Το αν αποτελούν μελέτες με βάση το διαδίκτυο και την νέα μορφή συμμετοχής στα κοινά.

Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις, στο άρθρο αυτό αναφέρεται πως, τυπικά, οι πολίτες «εντάσσονται νομίμως» σε ένα σύνολο ανάλογα με τα πολιτικά και νομικά δικαιώματα που τους εκχωρούνται από την ιδιότητα του μέλους σε μία κοινωνία. Αυτό σημαίνει πως οι «παραδοσιακές θεωρίες» δεν αναγνωρίζουν την

έννοια της «παγκόσμιας κοινότητας» και του χωρίς σύνορα και κανόνες «κυβερνοχώρου» και, αντ' αυτού, μιλούν για ένα φυσικό και νομικό δικαίωμα στη συμμετοχή με βάση τα δικαιώματα που αναγνωρίζει το σύνταγμα και ο νόμος(Choi, 2016).

Αντιθέτως, οι κριτικές προσεγγίσεις επανορίζουν την έννοια του «ανήκειν» και της «κοινότητας». Οι προσεγγίσεις αυτές επικεντρώνονται στην κατανόηση της πολυπλοκότητας της έννοιας της πολιτειότητας, ιδίως λόγω της αύξησης των μεταναστευτικών ροών και ασκούν μία κριτική στην σύγχρονη πραγματικότητα όπως και τις παραδοσιακές θεωρίες σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη και την έννοια της «παγκοσμιότητας». Ο Choi (2016) αναφέρει, δε, πως η νέα μορφή την οποία λαμβάνει η κοινωνία είναι τέτοια που τα κριτήρια του φύλου, της ηλικίας, της φυλής κ.κ. δεν έχουν σημασία καθώς οι σύγχρονοι πολίτες κρίνονται με βάση άλλα κριτήρια όπως η γνώση και υπάρχει μία κοινή «παγκόσμια ταυτότητα» την οποία μπορούν να λαμβάνουν όλοι οι άνθρωποι.

Αντίστοιχο αντικείμενο έχει και η μελέτη του Moyle (2014), το τέταρτο από τα άρθρα αυτής της κατηγορίας. Το άρθρο του Moyle έχει τίτλο *Technologies, democracy and digital citizenship: Examining Australian policy intersections and the implications for school leadership* και μελετάται από κοινού με την έρευνα των Simonofski et al. (2017) λόγω της κοινής έμφασης που δίδεται στη διάσταση της εκπαίδευσης και της επιμόρφωσης σε σχέση με τις σύγχρονες αξίες και πρακτικές που χρησιμοποιούνται από τους επιστήμονες του τομέα στην ερμηνεία αντίστοιχων φαινομένων.

Η κύρια μεθοδολογία του Moyle (2014) είναι αυτή της ερμηνευτικής πρακτικής με την αφηγηματική έρευνα (Ισαρη & Πούρκος, 2015, σ. 20), αφού επιχειρούν, μέσω της θεωρητικής ανάλυσης, να εξάγουν πρωτότυπα συμπεράσματα, συνδυάζοντας, παράλληλα, τα ευρήματά τους με θεωρητικές υποθέσεις και αξιώματα και να καταλήξουν ως προς τον ορισμό και τις ερμηνείες των όρων «δημοκρατικές αξίες» και «αξίες στην εκπαίδευση». Με βάση την θεωρητική έρευνα που επιχείρησαν να πραγματοποιήσουν οι ερευνητές, προκύπτει πως η εκχώρηση του δικαιώματος της λήψης αποφάσεων σε ένα θεσμικό όργανο, ενέχει σοβαρές επιπτώσεις στην ευρύτερη λειτουργία του κράτους. Ως εκ τούτου, η αναγωγή της συζήτησης για τη διακυβέρνηση με τη χρήση του διαδικτύου στην εκπαίδευση, έχει μεγάλη σημασία, καθώς αποκαλύφθηκαν μέθοδοι με τις οποίες η χρήση

του διαδικτύου μπορεί να εξασφαλίσει μία καλύτερη ποιότητα ελέγχου, διαφάνειας και αποτελεσματικότητας στο σχολείο.

Με βάση το κείμενο του άρθρου προκύπτουν επιμέρους ζητήματα που μελετά ο συγγραφέας και προσεγγίζει θεωρητικά. Συνολικά, τα σημεία αυτά που μελετά αφορούν το βαθμό στον οποίο τα κράτη διατηρούν την αποκλειστική ευθύνη για την παροχή εκπαίδευσης και τη δημιουργία των απαραίτητων εργαλείων ούτως ώστε να καλλιεργηθεί η εθνική συνείδηση των πολιτών και η πολιτειότητά τους. Ο Moyle (2014) συμπεραίνει, δε, πως η ευθύνη των κρατών έγκειται τόσο στην χρηστή διακυβέρνηση όσο και την εκπαίδευση των μαθητών σε κοινωνικά θέματα. Με την εξάπλωση του διαδικτύου, ο στόχος αυτός γίνεται ολοένα και πιο σύνθετος αφού θα πρέπει να προαχθούν κοινοί στόχοι από όλα τα κράτη χωρίς η διδασκαλία των δημοκρατικών θεσμών να γίνει δογματική. Παράλληλα, η μελέτη καταλήγει πως το διαδίκτυο μπορεί να γίνει ένας χώρος στον οποίο οι μελλοντικοί ηγέτες εξελίσσουν τα προσόντα και εκπαιδεύονται.

Έτσι, καταλήγει πως οι ηγέτες των σχολικών μονάδων θα πρέπει, σε παγκόσμιο επίπεδο, να ευθυγραμμίζουν τους στόχους της μονάδας την οποία διοικούν με τους στόχους της κυβέρνησης με μοναδικό στόχο την παροχή υψηλής ποιότητας κατάρτισης στους μαθητές. Με τον τρόπο αυτό, θα μπορέσουν να καταστούν ικανοί να κάνουν χρήση της τεχνολογίας με σωστό τρόπο και να αξιοποιήσουν τα διαθέσιμα εργαλεία που παρέχονται στο διαδίκτυο για τη συμμετοχή τους στην ψηφιακή κοινωνία. Το συμπέρασμα αυτό εξήχθη μέσω της σύγκρισης των μεθόδων και των αποτελεσμάτων της εφαρμογής του Αυστραλιανού Εκπαιδευτικού Προγράμματος στα σχολεία, δείχνοντας πως υπάρχει περιορισμένος βαθμός προσαρμογής των εκπαιδευτικών συστημάτων στις νέες τεχνολογίες (Moyle, 2014).

Ο περιορισμός αυτός δείχνει την ύπαρξη προβλημάτων τόσο στη λειτουργία των εκπαιδευτικών μονάδων υπό μελέτη όσο και στις ικανότητες των ηγετών τους να αντιληφθούν τις δυνατότητες και τις προκλήσεις που ενέχει η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και των εργαλείων της τεχνολογίας της πληροφόρησης. Τέλος, προκύπτει πως το διαδίκτυο οδηγεί τόσο σε θετικά όσο και αρνητικά επακόλουθα και μπορεί να εξυπηρετήσει στην ομαλότερη μετάβαση σε μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία εφόσον υπάρχει κατάλληλος σχεδιασμός, μελετώντας τα αποτελέσματα και τα ευρήματα

αντίστοιχων ερευνητικών προσπαθειών και συγκρίνοντας τα ευρήματα για την Αυστραλία με τον υπόλοιπο αναπτυγμένο κόσμο (Moyle, 2014).

Ο Polat (2005), στο πέμπτο από τα άρθρα, μελέτησε με τη σειρά του την επιρροή του διαδικτύου στην ενθάρρυνση των πολιτών να συμμετάσχουν στα κοινά αλλά και να συμμετάσχουν σε ομαδικές συζητήσεις και δραστηριότητες στα πλαίσια άσκησης των δημοκρατικών τους δικαιωμάτων. Χρησιμοποιώντας ως κύρια μεθοδολογική προσέγγιση αυτή της ερμηνευτικής προσέγγισης, έθεσε αρχικό το ερώτημα του κατά πόσο το διαδίκτυο είναι, πράγματι, το κατάλληλο εργαλείο για την αύξηση της πολιτικής συμμετοχής.

Για το σκοπό αυτό, διέκρινε ανάμεσα σε τρεις (3) διαφορετικές εκφάνσεις και «μορφές» του διαδικτύου και, με βάση αυτές, κατηγοριοποίησε και ομαδοποίησε το υλικό του (Polat, 2005):

1. Το διαδίκτυο ως πηγή πληροφόρησης
2. Το διαδίκτυο ως εργαλείο επικοινωνίας
3. Το διαδίκτυο ως μία ψηφιακή δημόσια σφαίρα

Επικεντρώνοντας, δε, την προσοχή στην τρίτη από αυτές τις εκφάνσεις, σε συνδυασμό με τις δύο παραπάνω, ο Polat (2005) εξέτασε τις απόψεις συγγραφέων σε σχέση με το εάν η διάδοση του διαδικτύου συνεπάγεται την αύξηση της πρόθεσης των πολιτών για συμμετοχή. Μέσω της έρευνας, προέκυψε πως η απλή ύπαρξη του διαδικτύου και η μεγάλη διαθεσιμότητα δεν μεταφράζεται σε ενθάρρυνση για συμμετοχή στα κοινά. Αντίθετα, οι άνθρωποι τείνουν να χρησιμοποιούν περισσότερο το διαδίκτυο για προσωπικές και λιγότερο για ομαδικές συζητήσεις.

Έτσι, σε ό,τι αφορά το διαδίκτυο ως μία μορφή της δημόσιας σφαίρας και ένα εργαλείο συμμετοχής, ο Polat (2005) διατύπωσε την αύξηση πως οι ατομικές δράσεις και η αντίληψη της πολιτικής συμμετοχής ως μία ατομική απόφαση αφορά περισσότερο τον φιλελεύθερο «Δυτικό» τρόπο σκέψης. Ως εκ τούτου, επειδή το διαδίκτυο χρησιμοποιείται κυρίως από άτομα που κατέχουν την δυνατότητα να το αποκτήσουν και, συνήθως, κατοικούν στον αναπτυγμένο κόσμο ή αποτελούν μέλη μίας συγκεκριμένης κοινωνικής

ομάδας με υψηλά εισοδήματα στον αναπτυσσόμενο κόσμο, δεν είναι δυνατό να υπάρξει γενίκευση.

Από την άλλη, ο Polat (2005), σημειώνει πως το ίντερνετ είναι σίγουρα μία νέα εναλλακτική πηγή απόκτησης γνώσεων αλλά δεν μπορεί κανείς, επί της παρούσης, να προβλέψει τις δυνατότητες που προσφέρει ως προς την πολιτική συμμετοχή. Όμως, θα πρέπει να ληφθούν μέτρα για την ανάλυση αυτών των δεδομένων με βάση την προσβασιμότητα και την ικανότητα των ατόμων να το αξιοποιούν ως εργαλείο, οπότε συμφωνεί με την αναγκαιότητα της ύπαρξης ψηφιακού εγγραμματισμού.

Το πέμπτο άρθρο, του Vedel (2006), στον ίδιο άξονα, εξήγησε με τη μέθοδο της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης, πως η πορεία για την εφαρμογή των τεχνικών της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης και την εξέλιξη της ηλεκτρονικής δημοκρατίας ήταν αργή. Συγκεκριμένα, εντόπισε τις απαρχές τους στην Ψυχροπολεμική περίοδο θεωρώντας πως το στάδιο αυτό της εφαρμογής συστημάτων έντονης κυβερνητικής παρέμβασης οδήγησε στην ανάπτυξη των επιστημών της διοίκησης.

Έτσι, έδειξε πως η πορεία αυτή ήταν συνεχής και πως κάθε στάδιο οδήγησε σε ένα άλλο. Συγκεκριμένα (Vedel, 2006):

1. Το πρώτο στάδιο δημιουργίας θεσμών πολιτικής συμμετοχής και ενθάρρυνσης της διακυβέρνησης με έμφαση στον πολίτη και τις στρατηγικές αποφάσεις έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1960. Ωστόσο, υπήρχε έντονος κρατικός παρεμβατισμός και οι ελευθερίες ήταν περιορισμένες.
2. Το δεύτερο στάδιο ήταν αυτό της «επανάστασης» του 1970 όταν τα πολιτικά κινήματα αμφισβήτησαν τους θεσμούς.
3. Το τρίτο, ήταν αυτό της ανάδειξης ακτιβιστών σε τοπικό επίπεδο τη δεκαετία του 1970-1980 και της καλλιέργειας της έννοιας της πολιτικής ευθύνης των πολιτών.
4. Το τέταρτο, αφορά τη δεκαετία 1990 όπου αναπτύχθηκαν ραγδαία οι τεχνολογίες της πληροφόρησης και δημιουργήθηκαν οι πρώτες ψηφιακές κοινότητες.

5. Η δεκαετία 2000 αποτελεί την πέμπτη φάση αλλαγής με την παγκοσμιοποίηση να αποτελεί το πλέον βασικό ζήτημα που αντιμετώπισαν οι θεσμοί.
6. Τέλος, η δεκαετία του 2010 προβλέφθηκε πως αφορούσε την φιλελευθεροποίηση των θεσμών.

3.3.3. Άξονας θεωρητικών προσεγγίσεων 3: Πολιτική συμμετοχή, συμμετοχικότητα και εθελοντισμός – Μελέτες σε σχέση με την ανάπτυξη νέων πρακτικών και θεωριών βασισμένες στην υφιστάμενη θεωρία

Την ανάγκη για συμμετοχή στα κοινά μέσω του διαδικτύου επισημαίνουν και οι Peters and Witschge (2015). Το άρθρο τους, με τίτλο *From grand narratives of democracy to small expectations of participation: Audiences, citizenship, and interactive tools in digital journalism* προσεγγίζουν με τη μέθοδο της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης το ζήτημα της συμμετοχής του κοινού στην δημοκρατική διακυβέρνηση και την άσκηση των νέων μορφών δημοκρατίας μέσω της χρήσης του διαδικτύου. Συγκεκριμένα, θεωρούν πως υπάρχει, σήμερα, η διάσταση της ενεργούς συμμετοχής και της μη και πως η δημοκρατική διακυβέρνηση ασκείται από τους πολίτες με πιο άμεσες μεθόδους από ότι η «παραδοσιακή συμμετοχή».

Το άρθρο των Peters and Witschge (2015) εξηγεί πως οι προσδοκίες του κοινού είναι βασικές για την διαμόρφωση του πεδίου της σύγχρονης, ψηφιακής / ηλεκτρονικής δημοσιογραφίας. Οι ερευνητές επισημαίνουν πως, αντί, πλέον, να γίνεται απλή αναπαραγωγή ειδήσεων, το κοινό επιζητά την χρήση διαφορετικών πηγών και, ως αποτέλεσμα, την αντιπαραβολή των διαφόρων μέσων και πληροφοριών προκειμένου οι ειδήσεις οι οποίες αναπαράγονται να χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ακρίβεια. Επειδή η κοινωνία, πλέον, αλλάζει, και έχουν δημιουργηθεί νέα μέσα μαζικής επικοινωνίας, αντίστοιχα, αλλάζει και η δημόσια σφαίρα, η συλλογιστική πορεία που ακολουθεί ο μέσος πολίτης και η ίδια η δημοκρατία. Για τους σύγχρονες ερευνητές όσο και για τους δημοσιογράφους, αποκτά αξία η σύγκριση των εννοιολογικών πλαισίων και των διαφόρων διαστάσεων που λαμβάνει αυτή η συμμετοχή. Με τον τρόπο αυτό γίνεται

κατανοητή η διαλεκτική σχέση μεταξύ των διαφόρων μέσων και του κοινού όσο και η ανάγκη εξατομίκευσης της πληροφόρησης και των δυνατοτήτων συμμετοχής στα κοινά.

Το κύριο συμπέρασμα, του άρθρου των Peters and Witschge (2015) είναι πως οι πολίτες πρέπει να διαθέτουν κατάλληλα εργαλεία και μέσα για να ασκήσουν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα και πως το πεδίο της δημοσιογραφίας σταδιακά ενοποιείται και καλείται να συμπεριλάβει όλες αυτές τις νέες εξελίξεις και τάσεις στον τομέα αυτό. Έτσι, η συμμετοχή των πολιτών επηρεάζει την ειδησεογραφία και, ταυτόχρονα, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί επηρεάζουν τη συμμετοχικότητα εντός της ψηφιακής κοινωνίας. Στο άρθρο υποστηρίζεται, δε, η θέση πως οι σύγχρονες δομές συμμετοχής επικεντρώνονται στην ψηφιακή δημοκρατία και απαιτούν την ύπαρξή της προκειμένου το κοινό να εμπλέκεται με διαφορετικούς τρόπους στα κοινά και στη διαμόρφωση των πολιτικών.

Από την άλλη πλευρά, τα παραπάνω συμπεράσματα μπορούν να διευρυνθούν με βάση το δεύτερο συναφές άρθρο, στην έρευνα των Blumler and Coleman (2001) με τίτλο *Realising democracy online: Acivic commonsin cyberspace*. Στο άρθρο αυτό γίνεται με μία κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση σε ένα αρκετά αρχικό, μεν, στάδιο, αλλά δίδοντας μία νέα προοπτική στην έννοια της επιρροής των ΜΜΕ στην πολιτική ζωή και την δράση των πολιτών.

Το άρθρο αυτό ασχολείται με την έννοια του πολίτη αλλά και της δημόσιας σφαίρας στις ψηφιακές κοινότητες. Στη μελέτη αυτή, συγκεκριμένα, εξετάζεται το πως τα νέα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποκτούν ισχύ ανάλογη και μεγαλύτερη από τα συμβατικά μέσα μαζικής επικοινωνίας όπως ο τύπος και η τηλεόραση. Ταυτόχρονα, εξετάζεται η σημασία του πολιτικού ακτιβισμού εντός των δικτύων αυτών και το πως η χρήση του διαδικτύου οδηγεί στην αλλαγή της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής (Blumler & Coleman, 2001).

Το βασικό συμπέρασμα της μελέτης των Blumler&Coleman (2001) είναι πως οι ιθύνοντες πρέπει να ασχοληθούν, κυρίως, με την κατανόηση της νέας μορφής την οποία λαμβάνει η πολιτική συμμετοχή μέσω του διαδικτύου. Ταυτόχρονα, οι ερευνητές ισχυρίζονται πως η πολιτική συμμετοχή σε ψηφιακές πλατφόρμες ενισχύει τη δημοκρατία και την ευνοεί. Αυτό συμβαίνει διότι, οι πολίτες πλέον είναι διαρκώς συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο, επιθυμούν τη συνεχή τους ενημέρωση και αναπτύσσουν κριτική ικανότητα.

Στο τρίτο άρθρο, αυτό του Papacharissi (2002) με τίτλο, *The virtual sphere: The internet as a public sphere*, γίνεται μία συζήτηση σχετικά με τις νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής εντός της δημόσιας σφαίρας που δημιουργείται στο διαδίκτυο. Η μελέτη αυτή εντοπίζει στοιχεία τα οποία επαληθεύουν, σε ένα μεγάλο βαθμό, τα όσα αναλύθηκαν θεωρητικά και στην παρούσα μελέτη. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο εξηγεί πως το διαδίκτυο προσφέρει την ευκαιρία σε όλους τους πολίτες να συμμετάσχουν στα κοινά αίροντας εμπόδια όπως αυτό της προσβασιμότητας.

Από την άλλη πλευρά, όμως, διαπιστώνεται πως η ύπαρξη και μόνο του κυβερνοχώρου δεν μεταφράζεται στην ανάπτυξη του δημόσιου διαλόγου. Αντίθετα, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης και κάνοντας χρήση ερευνών οι οποίες επικεντρώνονται σε μία κριτική του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, ο Papacharissis (2002) διαπιστώνει πως οι προοπτικές αναβίωσης της δημόσιας σφαίρας τον 21^ο αιώνα πράγματι υπάρχουν. Όμως, οι νέες τεχνολογίες μπορούν να αποτελέσουν και εμπόδιο στην ενδυνάμωση των πολιτών.

Ο συγγραφέας καταλήγει, λοιπόν, στα εξής συμπεράσματα (Papacharissi, 2002):

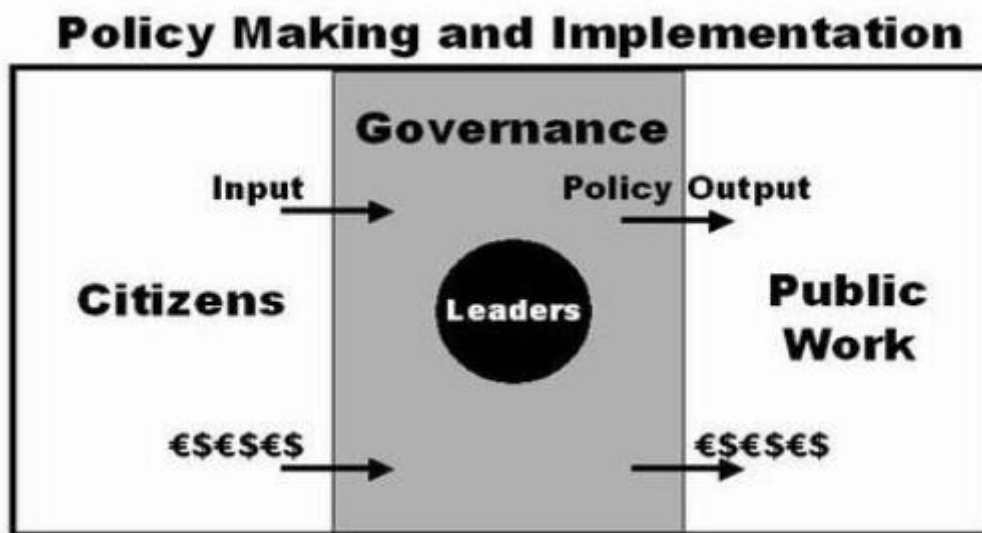
A. παρόλο που το διαδίκτυο επιτρέπει τη συλλογή και αποθήκευση πληροφοριών μεγάλου όγκου και μαζικά, στην πραγματικότητα δεν διατηρείται ένα επαρκές αρχείο το οποίο να συμπεριλαμβάνει συζητήσεις και γνώμες των πολιτών. Έτσι, παρά το γεγονός πως, όντως, υπάρχει ενθάρρυνση της συμμετοχής και λαμβάνει χώρα μία συζήτηση, στην πλειοψηφία του, το υλικό χάνεται μέσα στον άπειρο όγκο των πληροφοριών που περιλαμβάνει το παγκόσμιο δίκτυο (worldwide web).

B. πράγματι, υπάρχει βελτίωση της πρόσβασης των πολιτών από διάφορες περιοχές του πλανήτη όπως και στην ίδια χώρα στο δημόσιο διάλογο. Το πρόβλημα, όμως το οποίο προκύπτει είναι πως ο πολιτικός λόγος αποσυνδέεται από το άτομο τον οποίο τον εκφράζει λόγω της ανωνυμίας και του πλήθους των συμμετεχόντων.

Γ. το διαδίκτυο ακολουθεί τα πρότυπα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Έτσι, αποκλείονται εμμέσως οι εναλλακτικές απόψεις και υπάρχει πόλωση.

Για τη σημασία της πολιτικής συμμετοχής, της δικτύωσης και της κατανόησης, ταυτόχρονα, των προοπτικών της ηλεκτρονικής δημοκρατίας για το σύγχρονο πολίτη μίλησε και, στο τρίτο άρθρο, ο Clift (2003). Στο άρθρο του με τίτλο *E-democracy, e-governance and public net-work* επιχείρησε να δημιουργήσει ένα νέο μοντέλο κατανόησης των προοπτικών της ηλεκτρονικής δημοκρατίας, συνθέτοντας με τη μέθοδο της ερμηνευτικής προσέγγισης δεδομένα από άλλους ερευνητές. Η πρώτη θεματική την οποία προσεγγίζει ο Clift (2003) αφορά ένα «απλό πλαίσιο» όπως τονίζει ο ίδιος, που συμπεριλαμβάνει ένα μοντέλο γραμμικού τύπου (Clift, 2003):

Εικόνα 3 Διαμόρφωση Πολιτικής και Εφαρμογή (Clift, 2003, p. 1)

Στο παραπάνω σχήμα ο Clift (2003) εξηγεί πως η εφαρμογή των πολιτικών ξεκινά από τους πολίτες οι οποίοι παρέχουν τους πόρους (εισροές) και προχωρά τους ηγέτες που αναλαμβάνουν ένα ενδιάμεσο ρόλο. Έτσι, οι εισροές μετατρέπονται σε εκροές και παράγεται δημόσιο έργο.

Ο Clift (2003, σ. 2) επισημαίνει την ανάγκη των ερευνητών να κατανοήσουν το τί αφορά η ηλεκτρονική δημοκρατία. Για το σκοπό αυτό προτείνει ένα νέο ορισμό ο οποίος αφορά το ότι η «ηλεκτρονική δημοκρατία σχετίζεται με τη χρήση των τεχνολογιών και των στρατηγικών πληροφόρησης και επικοινωνιών από τους ‘δημοκρατικούς τομείς’ μέσα από

τις πολιτικές διαδικασίες των τοπικών κοινοτήτων, των κρατών, των περιφερειών, των λαών και της παγκόσμιας κοινότητας».

Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί πως οι 'δημοκρατικοί τομείς' είναι οι παράγοντες που επιτρέπουν την άσκηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών και συμπεριλαμβάνουν (Clift, 2003, σ. 2):

1. Τις κυβερνήσεις
2. Τους δημοκρατικά εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού
3. Τα ΜΜΕ
4. Τα πολιτικά κόμματα
5. Τις ομάδες συμφερόντων
6. Τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών
7. Τους διεθνείς κυβερνητικούς οργανισμούς
8. Τους πολίτες

Έτσι, λαμβάνει χώρα μία διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ των πολιτικών οντοτήτων αυτών και η ηλεκτρονική δημοκρατία δεν «απορροφά» αλλά συνδέει μεταξύ τους τους θεσμούς. Ισχυρίζεται, δε, πως η ηλεκτρονική δημοκρατία μπορεί να έχει ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα σε τομείς όπως η ανάπτυξη κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και η βελτίωση της άσκησης της εξουσίας δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ενίσχυση της ικανότητας των ψηφοφόρων να ψηφίζουν μέσω διαδικτύου (Clift, 2003). Το βασικό συμπέρασμα του άρθρου αφορά το ότι το διαδίκτυο δεν είναι απλώς μέσο ανταλλαγής πληροφοριών αλλά μπορεί να εξελιχθεί σε μέσο άσκησης πολιτικής με επιτυχία τόσο σε τοπικό όσο και εθνικό και διεθνές επίπεδο.

3.3.4. Συνολικά ευρήματα θεωρητικών ερευνών

Εξετάζοντας συνολικά τα άρθρα που επιλέχθηκαν για την εν λόγω μελέτη, προκύπτει ο ακόλουθος συγκεντρωτικός πίνακας:

Πίνακας 2 Συνολική παρουσίαση αποτελεσμάτων θεωρητικών μελετών

Άξονες	Άρθρα (πηγή και ημερομηνία)	Μέθοδος	Κριτήρια επιλογής	Κύρια σημεία του άρθρου	Συμπεράσματα
1	Simonofski, A., Snoeck, M., Vanderose, B., Crompvoets, J., & Habra, N. (2017). "Reexamining e-participation: Systematic literature review on citizen participation in e-government service delivery".	Κριτική ανάλυση περιεχομένου	Τύπος, αξιοπιστία, εργαλείο και αποτελέσματα	Σημασία «συστήματος» Επίδραση κοινωνίας	Το ίντερνετ, σήμερα, γίνεται ένα εργαλείο λήψης αποφάσεων
1	Biegelbauer, P., & Hansen, J. (2011). Democratic theory and citizen participation: democracy models in the evaluation of	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Συνάφεια με το υπό μελέτη αντικείμενο	Αντιδράσεις δημόσιας διοίκησης Κοινωνικές επιδράσεις	Επειδή η συμμετοχή στα κοινά μέσω του διαδικτύου γίνεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα ενώ μέσω της τυπικής συμμετοχής στην

	public participation in science and technology.			Αξιοποίηση	εκλογική διαδικασία ανά 4-5 έτη, επιτρέπεται η έκφραση γνώμης άμεσα και υπάρχει πλουραλισμός και άμεση ανταπόκριση
1.	Macintosh, A. (2004). Characterizing e-participation in policy-making	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	4 κύριες θεματικές του OECD- Συμμετοχή- Κατανόηση-Ποότητα Πληροφορίας- Συνεργασία	Χρήση για την βελτίωση της ποιότητας του στρατηγικού σχεδιασμού των θεσμών με μειωμένα σφάλματα και περιορισμένες αρνητικές επιπτώσεις	Προτείνει τα πιλοτικά προγράμματα και την πιλοτική εφαρμογή των προγραμμάτων ηλεκτρονικής δημοκρατίας ως λύση στα 4 ερωτήματα της μελέτης
1.	Anttiroiko, A. (2003). Building strong e-democracy: the role of technology in developing democracy for the information age.	Ερμηνευτική προσέγγιση	Δημιουργία νέου μοντέλου	Πόλος πολιτώνΑναγκαιότητα ενίσχυσης θεσμών	Απαραίτητος ο διάλογος σε όλα τα επίπεδα και με τη χρήση διαφορετικών μέσων

1.	Harrison, T. M., Guerrero, S., Burke, G. B., Cook, M., Cresswell, A., Helbig, N., & Pardo, T. (2012). Open government and e-government: Democratic challenges from a public value perspective	Μελέτη περίπτωσης	Το παράδειγμα των ΗΠΑ	Διαφορές μεταξύ δημοκρατίας και διακυβέρνησης	ηλεκτρονικής και ηλεκτρονικής Η μία αφορά τη συμμετοχή των πολιτών και η άλλη την άσκηση της πολιτικής
2	Simsek, E., & Simsek, A. (2013). New literacies for digital citizenship	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Κριτική μοντέλου Buente (2001) και εμβάθυνση στις έννοιες – κλειδιά της μελέτης	-Δημοκρατικό δικαίωμα συμμετοχή -Μελέτη ιδιότητας του πολίτη -Διαδίκτυο και πλουραλισμός Ορισμός της έννοιας του «ψηφιακού εγγραμματισμού»	στη Ο ψηφιακός εγγραμματισμός και το κατά πόσο κανείς είναι ψηφιακά εγγράμματος καθορίζονται από τηντάση, πρόθεση και ικανότητα των ατόμων να χρησιμοποιούν τα εργαλεία αυτόαόπως και από την «κοινωνική τους μόρφωση»
2	Michailidis, P., & Thevenin, B. (2013). Media literacy as a core competency for engaged citizenship in participatory democracy	Εννοιολογική ανάλυση	Εύρεση άρθρων που παρουσιάζονται ίδια ζητήματα από διαφορετικές οπτικές (απουσιάζει η περαιτέρω αιτιολόγηση της επιλογής του υλικού και της διαλογής)	Συμμετοχικότητα Ψηφιακές πληροφορίες και ψηφοφορίες Ψηφιακές πλατφόρμες	Η μελέτη των αντιδράσεων με τη χρήση των εργαλείων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπει την κατανόηση των τάσεων και των συμπεριφορών των πολιτών και την κατανόηση των στάσεων και απόψεών τους απέναντι σε κρίσιμα σύγχρονα ζητήματα

2	Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age.	Εννοιολογική ανάλυση	<p>1. Το αν αποτελούν σύγχρονες ή μη θεωρητικές προσεγγίσεις</p> <p>2. Το αν αποτελούν προσεγγίσεις με βάση την κριτική της ψηφιακής πολιτειότητας</p> <p>3. Το αν αποτελούν μελέτες με βάση το διαδίκτυο και την νέα μορφή συμμετοχής στα κοινά.</p>	<p>1. Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις αγνοούν τις νέες τάσεις στην αγορά και την κοινωνία. Υπάρχει ανάγκη έκφρασης κριτικής απέναντι στα σύγχρονα ζητήματα</p>	<p>Υπάρχουν τέσσερις (4) βασικές κατηγορίες παραγόντων που καθορίζουν τη συμμετοχή στον κυβερνοχώρο σε πολιτικές συζητήσεις:</p> <p>α) η διάσταση της ηθικής,</p> <p>β) η γενική ικανότητα χρήσης των ψηφιακών μέσων,</p> <p>γ) η δέσμευση και</p> <p>δ) η κριτική αντίσταση</p> <p>Η ψηφιακή συμμετοχή αποτελεί μέρος ενός σταθερού συστήματος</p>
2	Moyle, K. (2014). Technologies, democracy and digital citizenship: Examining Australian policy intersections and the implications for school leadership.	Ερμηνευτική προσέγγιση	<p>Έμφαση στις θεματικές της:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Εκπαίδευσης -Ηθικής -Πρακτικών -Εθελοντισμού 	Μελέτη του Αυστραλιανού συστήματος και σύγκριση ευρημάτων	Η Αυστραλία βρίσκεται πίσω, όχι στον τομέα της εκπαίδευσης με στόχο τον ψηφιακό εγγραμματοισμό αλλά, κυρίως, σε σχέση με την εφαρμογή των γνώσεων αυτών σε πρακτικό επίπεδο

2	Polat, R. (2005). The Internet and political participation: Exploring the explanatory links.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση Ερμηνευτική προσέγγιση	Το διαδίκτυο ως -Πηγή ενημέρωσης -Μέσο επικοινωνίας -Ψηφιακή «δημόσια σφαίρα»	Τάσεις Απόψεις Στάσεις Πρόσβαση πολιτών που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες και κουλτούρες	-Ελιτισμός Δύσης -Προνόμιο αναπτυγμένων κρατών -Ατομικισμός -Ανάγκη για περαιτέρω έρευνα -Αδυναμία γενίκευσης
1	Vedel, T. (2006). The idea of electronic democracy: Origins, visions and questions.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Συναφή άρθρα	Στάδια εξέλιξης ηλεκτρονικής δημοκρατίας	Συνεχής πορεία με απαρχή τον Ψυχρό Πόλεμο
3	Peters, C., & Witschge, T. (2015). From grand narratives of democracy to small expectations of participation: Audiences, citizenship, and interactive tools in digital journalism.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Ομοίως με (Michailidis&Thevenin, 2013) δεν διευκρινίζονται συγκεκριμένα κριτήρια επιλογής	Ενεργός συμμετοχή Εθελοντισμός Διακυβέρνηση	Σήμερα υπάρχει ανάγκη για την εφαρμογή των νέων μέσων στην πράξη και, μάλιστα, τα MME καλούνται να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα Επίσης αλλάζει η φύση της πολιτικής συμμετοχής και αναθεωρείται η έννοια του «πολίτη» και του «εθελοντισμού» αφού δεν αφορά μόνο την πρακτική

					(φυσική) του παρουσία αλλά και την ψηφιακή
3	Blumler, J., & Coleman, S. (2001). Realising democracy online: A civic commons in cyberspace	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Θεματική : ρόλος MME και επιρροή στη συμμετοχή στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου (επιλέχθηκαν ανάλογες μελέτες)	Πολιτική συμμετοχή και πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης	Η ύπαρξη εναλλακτικών ευνοεί την πολιτική συμμετοχή και την πρόθεση για συνεργασία (και σε εθελοντικό επίπεδο)
3	Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere: The internet as a public sphere.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	Επιλογή ποιοτικών μελετών και κριτικών άρθρων που εστιάζουν στη νέα μορφή της δημόσιας σφαίρας	Άσκηση κριτικής Μελέτη προσβασιμότητας	Η ύπαρξη και μόνο του διαδικτύου ως εργαλείο δεν εξασφαλίζει την ισότιμη πρόσβαση των πολιτών Υπάρχει τάση εφαρμογής ενός «καπιταλιστικού» συστήματος ακόμη και στο διαδίκτυο Υπάρχει σημαντική απόλεια πληροφοριών
3.	Clift, S. (2003). E-democracy, e-governance and public net-work.	Ανάλυση περιεχομένου	Σχετικές μελέτες	Δημιουργία νέου ορισμού για την ηλεκτρονική δημοκρατία Πρόταση γραμμικού μοντέλου εξάρτησης μεταξύ πολιτών και ηγεσίας	Υπάρχει ανάγκη για την εφαρμογή της ηλεκτρονικής δημοκρατίας. Η ηλεκτρονική δημοκρατία ενισχύει τη συνεργασία σε όλα τα επίπεδα

3.4.Ερευνητικά άρθρα

Στην μελέτη και τη συγκριτική ανάλυση των άρθρων επιλέχθηκε η χρήση των τριών ίδιων ερευνητικών αξόνων με αυτών των θεωρητικών άρθρων. Συγκεκριμένα, τα άρθρα ομαδοποιήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν με τη χρήση της μεθόδου του συγκεντρωτικού πίνακα στο τέλος της υποενότητας ενώ, σε περίπτωση που ένα από τα άρθρα καλύπτει περισσότερους από έναν άξονες, έγινε επιλογή της κατηγοριοποίησης με βάση τον δηλωμένο σκοπό των συντακτών του.

3.4.1. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 1: Αναγκαιότητα ψηφιακής συμμετοχής και το αναπόφευκτο αυτής- Η συμμετοχή των πολιτών σε διαδικασίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης

Η μελέτη των ερευνητικών άρθρων ξεκινά από το πόνημα των Gilde Zúñiga, et. al. (2010) με τίτλο *Digital democracy: Reimagining pathways to political participation*. Το άρθρο αυτό είναι ερευνητικό και περιλάμβανε και ένα στάδιο διαλογής των δεδομένων με βάση την πρόθεση των συμμετεχόντων να δώσουν απαντήσεις και να επικοινωνήσουν με τους συντάκτες για την παροχή επιπλέον πληροφοριών.

Οι ερευνητές επικεντρώθηκαν στην ποσοτική και ποιοτική σύγκριση των περιεχομένων τριακοσίων (300) συνολικά μπλογκς (blogspots) στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, προκειμένου να μετρήσουν τις τάσεις και τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων οι οποίοι «γράφουν» σε πολιτικοποιημένα μπλογκς. Από μία πρώτη μελέτη του δείγματος, οι ερευνητές επέλεξαν έναν αριθμό 154 μπλογκς τα οποία ανταποκρίνονταν στα κριτήρια που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας ως προς το περιεχόμενο και το χαρακτήρα αυτών των ιστοτόπων. Στη συνέχεια, έλαβε χώρα μία προσπάθεια ψηφιακής επικοινωνίας με τους συντάκτες. Από ένα συνολικό δείγμα 154 ατόμων, οι 66 έδωσαν πλήρεις απαντήσεις. Παράλληλα, ζητήθηκε από τα άτομα αυτά να αναπαράγουν το ερωτηματολόγιο που

δημιούργησαν οι ερευνητές στα μπλογκς τους. Συνολικά, συγκεντρώθηκαν επιπλέον 3909 ερωτηματολόγια.

Οι ερευνητές επιχείρησαν να μελετήσουν τις τάσεις του κοινού την δεκαετία 2000-2010 για πολιτική συμμετοχή εντός και εκτός του διαδικτύου. Για το σκοπό αυτό, και προκειμένου να κατανοηθούν οι νέες τάσεις στην πολιτική συμμετοχή, η μελέτη εστίασε στις ψηφιακές κοινότητες. Η βασική υπόθεση εργασίας ήταν πως, με την μελέτη των μπλόγκερς και των μπλογκς θα ήταν εφικτή η εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με τις νέες αυτές τάσεις. Την ίδια στιγμή, οι Gilde Zúñiga et. al.,(2010) εξέτασαν το εάν οι «παραδοσιακές» μορφές συμμετοχής έχουν εξαλειφθεί και το πως λαμβάνει χώρα η πολιτική συμμετοχή σήμερα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής είναι σημαντικά, καθώς επετράπη, με τον τρόπο αυτό, η κατανόηση του ποιος και γιατί συμμετέχει σε πολιτικές συζητήσεις σε ψηφιακούς ιστότοπους. Συγκεκριμένα, οι Gilde Zúñiga et. al. (2010) κατέληξαν στα εξής συμπεράσματα:

- Το 73.8% του δείγματος ήταν άνδρες.
- Η μέση ηλικία των συμμετεχόντων και των χρηστών τέτοιων ιστοτόπων είναι τα 46 έτη.
- 90.1% των ατόμων αυτών ήταν λευκοί.
- Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης ήταν οι μεταπτυχιακές σπουδές.
- Το μέσο εισόδημα ήταν 80.000-100.000 δολάρια.
- 43% του δείγματος ήταν δημοκρατικοί.

Από αυτά τα αποτελέσματα, μπορεί κανείς να κατανοήσει πως, στους χώρους αυτούς, υπάρχει μία γενικότερη τάση παραγκωνισμού των μειονοτήτων. Το γεγονός πως τα άτομα που, κατ' εξοχήν συμμετείχαν σε πολιτικές συζητήσεις μέσω μπλογκς, ήταν άτομα υψηλού επιπέδου, μέσης ηλικίας και σχετικά εύποροι, καταδεικνύει πως, ακόμη και εντός των ψηφιακών κοινοτήτων, υπάρχει χάσμα. Ωστόσο, υπάρχει μία αποδεδειγμένη τάση των πολιτών να χρησιμοποιούν τα ψηφιακά μέσα για να συμμετάσχουν στα κοινά.

Με τη σειρά τους, οι Bakker and De Vreese (2011) στο άρθρο τους με τίτλο *Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation*, εξέτασαν τις προοπτικές της χρήσης του διαδικτύου από τους νέους και τα αποτελέσματα της ευρείας διάδοσης της χρήσης του στην βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατικής συμμετοχής όσο και στην ενθάρρυνση των νέων να συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία και στα κοινά.

Αναλυτικότερα, οι ερευνητές χρησιμοποίησαν ένα δείγμα ηλικίας 16-24 ετών με συνολικό αριθμό συμμετεχόντων 2409 άτομα. Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης αφορούσαν το βαθμό στον οποίο οι νέοι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο καθώς και τη χρήση των μέσων αυτών όπως και το είδος του μέσου που χρησιμοποιούν. Στόχος ήταν το να εκτιμήσουν το αν οι παράγοντες αυτοί μπορούν, τελικά, να οδηγήσουν σε ένα ασφαλές συμπέρασμα ως προς το ποιες συμπεριφορές θα τείνουν να ακολουθούν οι νέοι ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν το διαδίκτυο (Bakker & De Vreese, 2011).

Για το σκοπό αυτό, διατύπωσαν μία σειρά από ερευνητικές υποθέσεις (Bakker & De Vreese, 2011):

1. Τα ΜΜΕ και η κατανάλωση ειδήσεων μέσω αυτών, αυξάνει την πολιτική συμμετοχή
2. Η επικοινωνία με τη χρήση του διαδικτύου σχετίζεται θετικά με την πολιτική συμμετοχή
3. Το μέσο καθορίζει την τάση των πολιτών, ιδίως των νέων, να συμμετάσχουν ή όχι στα κοινά
4. Η χρήση του διαδικτύου είναι ένα ισχυρότερο εργαλείο πρόβλεψης των συμπεριφορών των νέων ως προς τη συμμετοχή τους στα κοινά σε σχέση με τα «παραδοσιακά εργαλεία»
5. Υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στη χρήση του διαδικτύου για ψυχαγωγικούς σκοπούς και την τάση συμμετοχής των νέων στα κοινά

Οι ερευνητές κατέληξαν πως η χρήση διαφορετικών και όχι μόνο ενός μέσου (ως τύπου) οδηγεί, πράγματι, στην ενθάρρυνση των νέων να συμμετάσχουν στα κοινά μέσω της χρήσης του διαδικτύου. Επίσης, έδειξαν πως υπάρχει, πράγματι, θετική σχέση ανάμεσα στη χρήση του διαδικτύου για ενημερωτικούς σκοπούς και την τάση πολιτικής συμμετοχής. Ακόμη, απέρριψαν την υπόθεση πως η διάρκεια χρήσης αποτελεί δείγμα της τάσης για συμμετοχή στα κοινά και, αντ' αυτού, επισήμαναν πως η χρήση του διαδικτύου για επικοινωνιακούς σκοπούς και η συμμετοχή σε ομαδικές συζητήσεις όντων αποτελεί πιθανό εργαλείο πρόβλεψης των ευρύτερων τάσεων των νέων ως προς την πολιτική τους συμπεριφορά (Bakker & De Vreese, 2011).

Το άρθρο των Stamoulis et. al. (2001) με τίτλο *Revisiting public information management for effective government services*, επικεντρώνεται στην περίπτωση της Ελλάδας κάνοντας χρήση ποσοτικών δεδομένων (κυρίως οικονομικών δεικτών) και επιχειρεί να αναδείξει την αναγκαιότητα της χρήσης των ηλεκτρονικών υπηρεσιών για την επίλυση των προβλημάτων τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία. Στα πλαίσια της ανάλυσης αυτής, οι ερευνητές έδειξαν πως οι παράγοντες οι οποίοι επιδρούν στην ποιότητα της διοίκησης συμπεριλαμβάνουν, μεταξύ άλλων (Stamoulis, Gouscos, Georgiadis, & Martakos, 2001):

- Τη ροή της πληροφορίας
- Την ποιότητα της επικοινωνίας μεταξύ των θεσμών και των πολιτών
- Την ικανότητα των θεσμών να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της κοινωνίας
- Τη διαφάνεια
- Τη διατομεακή συνεργασία
- Την ουσιαστική εφαρμογή των κυβερνητικών στόχων
- Τη διαφάνεια
- Τον περιορισμό της γραφειοκρατίας

Η Μπότσιου, στο άρθρο της «Η ηλεκτρονική δημοκρατία στα πλαίσια της διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ» (2011) πραγματοποίησε μία έρευνα με βάση την οποία ανέλυσε διακόσια έντεκα (211) σχόλια για τη δημόσια διαβούλευση για τη Δια Βίου Μάθηση του Υπουργείου Παιδείας και έδειξε, ερευνητικά, πως τα Εργαστήρια Ελευθέρων Σπουδών είχαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη δημόσια διαβούλευση. Η μέθοδος την οποία ακολούθησε αφορούσε την ανάλυση περιεχομένου και τη σημειολογία του κειμένου.

Επίσης, έλαβε υπόψη τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά δεδομένα. Από την έρευνα αυτή, προκύπτουν, δε συμπεράσματα σε σχέση με την ικανότητα της δημοκρατικής διακυβέρνησης να ωθήσει προς τη δημιουργία νέων θεσμών, κάτι το οποίο διαπιστώνεται θεωρητικά και επαληθεύεται από τα ερευνητικά ευρήματα της συγγραφέως. Την ίδια στιγμή, επαληθεύεται πως η δημόσια διαβούλευση απαιτεί κατάρτιση και αναγνώριση της ελευθερίας γνώμης και έκφρασης των πολιτών (Μπότσιου, 2001).

Επίσης, στο άρθρο των Botsiou et al. (2015) με τίτλο *Farmers' Involvement in Online Public Consultations and the Corresponding Configuration of the Democratic Divide*, γίνεται μία συζήτηση σχετικά με το δημοκρατικό χάσμα μεταξύ των πολιτών σε σχέση με τη συμμετοχή τους ή μη συμμετοχή τους σε δημοκρατικές διαδικασίες. Η έρευνα αυτή αφορά την περίπτωση των κτηνοτρόφων στην περιοχή της Κρήτης.

Στο άρθρο αυτό μελετώνται, συνολικά, δεδομένα από 112 φάρμες στην νήσο της Κρήτης δίδοντας έμφαση στην ενημέρωση των κτηνοτρόφων από επίσημους φορείς, ειδικά, το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης. Η έρευνα αυτή ξεκίνησε από τη μελέτη των δημοσίων διαβουλεύσεων σε σχέση με ζητήματα που αφορούν τους κτηνοτρόφους και μελετήθηκαν οι αντιδράσεις του κοινού στα σχόλια. Η ποσοτική έρευνα (ερωτηματολόγια) η οποία ακολούθησε σχεδιάστηκε με βάση αυτά τα σχόλια και τους προβληματισμούς των ερευνητών σε σχέση με τα ζητήματα της προσβασιμότητας, της ψηφιακής συμμετοχής και του δικαιώματος των πολιτών στη συμμετοχή στα κοινά μέσω του διαδικτύου (Botsiou, et al., 2015).

Το βασικό συμπέρασμα αυτής της έρευνας είναι πως, πράγματι, υπάρχει ψηφιακό χάσμα ανάμεσα στους πολίτες, το οποίο, μάλιστα, εξαρτάται από παράγοντες όπως ο γεωγραφικός, η ηλικία και η ενημέρωση. Προκύπτει, δε, πως οι κτηνοτρόφοι οι οποίοι

αποτελούν μέλη σωματείων τείνουν να έχουν καλύτερη ενημέρωση. Αντίθετα, τα άτομα τα οποία παραμένουν σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές, διαθέτουν μικρότερο επίπεδο εξοικείωσης και δεν αποτελούν μέλη σωματείων, δεν γνωρίζουν για τις δυνατότητες ενεργούς ψηφιακής συμμετοχής και, ως εκ τούτου, αποκλείονται από τη νέα ψηφιακή δημόσια σφαίρα (Botsiou, et al. 2015).

3.4.2. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 2: Ψηφιακός εγγραμματισμός και συμμετοχή στα κοινά- Η ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης και κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τις δυνατότητες συμμετοχής τους στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή

Σε σχέση με τον ψηφιακό εγγραμματισμό και τη συμμετοχή των πολιτών στη δημόσια σφαίρα, ενδιαφέρον έχει και η έρευνα των Dimitrova et al. (2014) με τίτλο *The effects of digital media on political knowledge and participation in election campaigns: Evidence from panel data*. Οι ερευνητές μελέτησαν, συνολικά, δεδομένα κάνοντας χρήση δύο ερευνητικών εργαλείων και τεχνικών α) τη μελέτη των δεδομένων από ιστοσελίδες και, β) την έρευνα 28.000 χρηστών του διαδικτύου.

Στόχος ήταν το να ερευνηθούν πέντε διαφορετικές υποθέσεις (Dimitrova et. al., 2014):

1. Το αν η συχνή χρήση του διαδικτύου σχετίζεται με την επάρκεια γνώσεων του χρήστη σε σχέση με το πολιτικό γίνεσθαι και την χρήση του υπολογιστή

1. Το αν η συχνή χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου γενικά συνδέεται με υψηλή πρόθεση πολιτικής συμμετοχής
2. Αν οι πληροφορίες που παρέχονται από ψηφιακά ΜΜΕ έχουν μεγαλύτερη επίδραση από αυτές που παρέχουν τα πολιτικά κόμματα και οι ομάδες
3. Αν η πληροφόρηση από πολιτικές ιστοσελίδες είναι πιθανότερο να επηρεάσει την πολιτική συμμετοχή σε σχέση με την πληροφόρηση από ενημερωτικές ιστοσελίδες
4. Αν η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης εξαρτάται από τη γνώση περί πολιτικών θεμάτων, ιδίως όταν αυτή συνδέεται με την έκφραση πολιτικών γνώσεων και απόψεων μέσω διαδικτύου.

Στην έρευνά τους, οι Dimitrova et al. (2014) καταλήγουν σε μία σειρά από παράλληλα συμπεράσματα. Το πρώτο εξ αυτών αφορά το ότι η συχνή χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των ιστοσελίδων συνδέεται με αυξημένα επίπεδα γνώσεων χρήσης ΗΥ και πολιτικής συμμετοχής. Το δεύτερο αφορά το ότι η πληροφόρηση από τα ψηφιακά ΜΜΕ δεν επιδρά στην πρόθεση των υποκειμένων της έρευνας για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα εκτός του διαδικτύου. Το τρίτο το ότι η πληροφόρηση από ιστοσελίδες κομμάτων συνδέεται με την πρόθεση για πολιτική συμμετοχή.

Σχετική με την ανάγκη για κατάρτιση, επιμόρφωση και ενημέρωση είναι και η έρευνα των Alathur, Pavarasan and Gupta (2011) με τίτλο Citizen empowerment and participation in e-democracy: Indian context. Η έρευνα αυτή έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων και επιχείρησε να αναδείξει την ανάγκη για ενημέρωση και πληροφόρηση και την ύπαρξη τάσεων επικράτησης ενός συγκεκριμένου «προφίλ» του συμμετέχοντα στα κοινά μέσω του διαδικτύου.

Λόγω και του ότι η έρευνά τους εστίασε στην Ινδία, συμπερασματικά, προκύπτει πως, ο μέσος χρήστης των υπηρεσιών αυτών είναι, πράγματι, ένας πολίτης με κοινά χαρακτηριστικά όπως ηλικίας μεταξύ 18-30 ετών, άνδρας (78%), κάτοχος πανεπιστημιακού τίτλου (ποσοστό άνω του 95%) και άτομο με μόνιμη σύνδεση στο διαδίκτυο. Οι ερευνητές προτείνουν την περαιτέρω ενδυνάμωση των υπόλοιπων τάξεων και την άρση των εμποδίων πρόσβασης στο ευρύ κοινό με την επιμόρφωση να είναι κεντρικής σημασίας (Alathur, Pavarasan, & Gupta, 2011).

Με τα ζητήματα, μεταξύ άλλων, του ψηφιακού εγγραμματισμού ασχολούνται και οι Chatfield and Alhujran (2009) οι οποίοι κινούνται στην ίδια βάση με τους Alathur, Pavarasan and Gupta(2011). Στο άρθρο τους με τίτλο *Across- country comparative analysis of e- government service delivery among Arab countries*, πραγματοποίησαν μία συγκριτική ανάλυση μεταξύ των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων Αραβικών κρατών (με εισοδηματικά κυρίως κριτήρια).

Έτσι, διέκριναν ανάμεσα σε μία σειρά από επιμέρους θέματα προκειμένου να κατανοήσουν και να δείξουν σε ποιες περιπτώσεις η άσκηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών στα πλαίσια της ηλεκτρονικής δημοκρατίας σχετίζεται με το επίπεδο ανάπτυξης του κράτους και τα εισοδήματα των πολιτών. Οι παράμετροι οι οποίες προέκυψε πως δείχνουν το αν εφαρμόζονται ή όχι οι αρχές του δικαίου και υπάρξει δυνατότητα εκπροσώπησης των πολιτών στα κοινά με την ηλεκτρονική δημοκρατία, συμπερασματικά, είναι οι εξής (Chatfield & Alhujran, 2009):

- Το αν η επικοινωνία είναι μονόπλευρη ή όχι
- Η διαδικασία με την οποία λαμβάνουν χώρα οι συνδιαλλαγές μεταξύ της πολιτείας και του πολίτη
- Ο βαθμός εφαρμογής της ηλεκτρονικής δημοκρατίας και του σεβασμού του δικαιώματος των πολιτών να συμμετέχουν στα κοινά μέσω της χρήσης και αξιοποίησης των τεχνολογιών της πληροφορίας
- Το χάσμα μεταξύ των πολιτών σε ότι αφορά την προσβασιμότητα τους στο διαδίκτυο.

Τίθεται, λοιπόν, και πάλι ένα ζήτημα ικανότητας και γνώσεων για τη συμμετοχή στα κοινά. Συμπερασματικά, προκύπτει και πάλι πως πρέπει να γεφυρωθούν αυτά τα χάσματα και να υπάρχει ενθάρρυνση των πολιτών να εξοικειωθούν με τις νέες τεχνολογίες όπως και εξασφάλιση των δικαιωμάτων τους να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους και να ασκούν τα δικαιώματά τους απερίσπαστα (Chatfield & Alhujran, 2009).

3.4.3. Άξονας ερευνητικών προσεγγίσεων 3: Πολιτική συμμετοχή, συμμετοχικότητα και εθελοντισμός – Μελέτες σε σχέση με την ανάπτυξη νέων πρακτικών και θεωριών βασισμένες στην υφιστάμενη θεωρία

Το πρώτο από τα ερευνητικά άρθρα τα οποία μελετήθηκαν αφορούν το έργο των Ellison and Hardey (2014). Η μελέτη με τίτλο *Social media and local government: Citizenship, consumption and democracy*, αυτή έχει ως βασική της μεθοδολογία την ανάλυση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την πρόθεση των πολιτών να συμμετάσχουν στα κοινά σε τοπικό επίπεδο μέσω των ψηφιακών εργαλείων που παρέχονται όπως πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, φόρουμς και ιστοσελίδες.

Η έρευνα η οποία διεξήχθη επικεντρώθηκε σε μία συγκεκριμένη κοινωνία, αυτή του Ηνωμένου Βασιλείου και στόχος ήταν η μελέτη της αξιοποίησης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για την ενθάρρυνση της κοινωνικής συμμετοχής των πολιτών στην δημόσια σφαίρα. Έτσι, η έρευνα επικεντρώθηκε στις δραστηριότητες 352 συμβουλίων στο Ηνωμένο Βασίλειο και επιχείρησε να αναδείξει συμπεράσματα για τις δυνατότητες χρήσης των ψηφιακών ΜΜΕ κάνοντας χρήση της μηχανής αναζήτησης Google προσθέτοντας διαφορετικές λέξεις κλειδιά προκειμένου να εξαχθούν διαφορετικά συμπεράσματα σχετικά με την έρευνα.

Το άρθρο εστίασε στην κατανόηση του ρόλου τον οποίο διαδραματίζει η ψηφιακή επικοινωνία με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην τοπική αυτοδιοίκηση, στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου. Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, οι ερευνητές συζήτησαν την επιρροή που έχουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης You tube και Twitter στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σε διεθνές επίπεδο. Ωστόσο, επισήμαναν πως στόχος

δεν είναι η ανάδειξη των δυνατοτήτων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης γενικά στην πολιτική ζωή αλλά η χρήση τους σε τοπικό επίπεδο (Ellison & Hardey, 2014).

Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε διαπιστώθηκε πως 120 από τα 352 τοπικά συμβούλια στο Ηνωμένο Βασίλειο δεν χρησιμοποιούσαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με κανένα τρόπο. Από την άλλη, διαπιστώθηκε επίσης πως τα τοπικά συμβούλια αξιοποιούσαν διάφορα ενεργητικά μέσα δικτύωσης όπως είναι οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης Twitter, Facebook, YouTube και Flickr κάνοντας χρήση πολλών προφίλ σε πολλά μέσα. Κατέληξαν, δε, πως παρότι ορισμένα συμβούλια έκαναν, 35 στο σύνολό τους, όντως, χρήση των μέσω κοινωνικής δικτύωσης, η παρουσία τους έγινε εμφανής μόνο με ακριβή αναζήτηση του ονόματος του συμβουλίου στο Facebook ή το Twitter και όχι στις κύριες μηχανές αναζήτησης. Οι ερευνητές κατέληξαν πως μόλις 78 από τα 232 ενεργά στο διαδίκτυο συμβούλια χρησιμοποιούσαν αποτελεσματικά τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σε ζητήματα που αφορούσαν την τοπική διακυβέρνηση (Ellison & Hardey, 2014).

Η μελέτη ανέδειξε τα τρέχοντα επίπεδα δραστηριότητας των τοπικών συμβουλίων τα οποία αναλαμβάνουν την διακυβέρνηση σε τοπικό επίπεδο στο Ηνωμένο Βασίλειο κάνοντας χρήση του διαδικτύου. Το βασικό εύρημα είναι πως, στην πραγματικότητα, μόνο ένας μικρός αριθμός συμβουλίων αξιοποιούν αποτελεσματικά το διαδίκτυο, ενώ δεν κατόρθωσαν να απαντήσουν για ποιους λόγους τα τοπικά συμβούλια αποτυγχάνουν στον τομέα αυτό. Παράλληλα, διαπιστώθηκε πως οι ιστοσελίδες των «ενεργών» συμβουλίων στην πραγματικότητα είναι στατικές, κάτι το οποίο σημαίνει πως δεν υπάρχει επαρκής κατανόηση, από μέρους των τοπικών αρχών, ούτε των δυνατοτήτων της χρήσης του διαδικτύου αλλά ούτε των πραγματικών αναγκών των πολιτών. Ως εκ τούτου, προκύπτει πως οι ιστοσελίδες χρησιμοποιούνται περισσότερο για παράλληλες χρήσεις όπως οι δωρεές και η ενημέρωση με αφίσες, δελτία και φυλλάδια, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν δράσεις οι οποίες εξασφαλίζουν το δημόσιο διάλογο (Ellison & Hardey, 2014).

Η δεύτερη από τις ερευνητικές προσπάθειες οι οποίες εξετάζονται αφορούν το έργο της Michels (2011) σχετικά με την εφαρμογή της καινοτομίας και τα οφέλη από τη συμμετοχή των πολιτών στη βελτίωση της ποιότητας της διακυβέρνησης καθώς και τη συμβολή της δημοκρατικής συμμετοχής στην ενθάρρυνση του πλουραλιστικού διαλόγου. Το άρθρο

δημοσιεύθηκε το 2011 και έχει τίτλο *Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy?*.

Σκοπός της έρευνας της Michels ήταν η χρήση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων και η ανάλυση των παραγόντων που οδηγούν στην καινοτομία σε ό,τι αφορά την συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Ειδικότερα, δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο για τη μελέτη της σχέσης μεταξύ πολιτών στη συμμετοχή τους και στην δημοκρατική διακυβέρνηση συμπεριλαμβάνοντας τις προβληματικές διαστάσεις της πολιτικής. συνολικά, αξιοποιήθηκαν δεδομένα από εκατόν είκοσι (120) χώρες και, με βάση αυτά, δημιουργήθηκε το μοντέλο το οποίο αξιοποιείται στην έρευνα. Επομένως, στην έρευνα συνδυάστηκε η μέθοδος της κριτικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης και της εμπειρικής έρευνας. Οι πηγές της ερευνητριας αποτελούνταν από ακαδημαϊκά άρθρα για τα συστήματα σε διάφορες χώρες: δεκαοκτώ (18) για τη Μεγάλη Βρετανία, είκοσι τέσσερα (24) για την Ολλανδία, πέντε (5) για τις ΗΠΑ, οκτώ (8) για τη Γερμανία και έναν αριθμό άρθρων που αφορούσαν, γενικά, τη δημόσια διοίκηση ή την διακυβέρνηση ή / και ένα μεγάλο αριθμό χωρών.

Η μελέτη αυτή εστίασε στα δημοψηφίσματα και τη συμμετοχή των πολιτών στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Το κύριο ερώτημα αφορούσε το debate σε σχέση με το αν οι πολίτες είναι θετικό να συμμετέχουν άμεσα στην άσκηση της δημοκρατίας και τη διακυβέρνηση ή όχι. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, εξετάστηκαν τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές επιπτώσεις της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά και τη δημόσια σφαίρα. Η Michels (2011) διέκρινε τέσσερις τύπους δημοκρατικής καινοτομίας με βάση τους οποίους «μετρώνται» τα θετικά αποτελέσματα της συμμετοχής των πολιτών στη διακυβέρνηση. Ειδικότερα, αναλύθηκε η συμβολή της δημόσιας διαβούλευσης στην άσκηση της δημοκρατίας. Οι καινοτομίες, για να συζητηθούν, πρέπει να διακριθούν σε διαφορετικές κατηγορίες. Η Michels (2011) αναφέρει πως οι διακρίσεις αυτές είναι οι ακόλουθες: α) ατομική – συλλογική συμμετοχή, β) έμφαση στο αποτέλεσμα – έμφαση στη διαδικασία, γ) έμφαση στους σχηματισμούς ή μη. Ως εκ τούτου, προκύπτουν τέσσερις τύποι δημοκρατικής διακυβέρνησης: α) δημοψήφισμα, β) συμμετοχή στη χάραξη πολιτικής, γ) έρευνες κοινού / διαδραστική διακυβέρνηση, δ) φόρουμς.

Τα βασικά ευρήματα της έρευνας της Michels (2011) αφορούν κυρίως τα Δυτικά κράτη, άρα τα φιλελεύθερα δημοκρατικά πολιτεύματα. Η Michels (2011) συμπεραίνει πως η συμμετοχή των πολιτών έχει ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα στην κοινωνία αφού παρέχει στους πολίτες το δικαίωμα λήψης αποφάσεων, συμβάλει στην ένταξη στους στη διαδικασία της πολιτικής, ενθαρρύνει την δημιουργία δημοκρατικών αξιών και οδηγεί στην αύξηση της νομιμότητας, αφού οι αποφάσεις λαμβάνονται από δημοκρατικούς πολίτες. Έτσι, παράλληλα, η Michels (2011) καταλήγει σε πέντε λέξεις – κλειδιά οι οποίες ορίζουν τη συμμετοχή των πολιτών και οι οποίες είναι οι εξής: ένταξη, επιρροή, δεξιότητες, συζήτηση και νομιμότητα. Σε ό,τι αφορά τους τύπους δημοκρατικής διακυβέρνησης και την καινοτομία, με βάση την έρευνα αυτή προέκυψε πως, στην πλειονότητά τους (41/120) οι κυβερνήσεις επέλεξαν τα συνεδριακά φόρουμς ενώ τα δημοψηφίσματα ήταν η λιγότερο συχνή περίπτωση συμμετοχής άμεσα των πολιτών η οποία είχε επίπτωση στην διακυβέρνηση (20/120).

Επίσης, οι πολίτες τείνουν να επιλέγουν μορφές συμμετοχής που είναι περισσότερο «ανοικτές» προς αυτούς (68%) παρά μη καθοριστικές ή μεμονωμένες όπως το δημοψήφισμα. Την ίδια στιγμή, προκύπτει πως δεν υπάρχει αντιπροσώπευση όλων των ομάδων του πληθυσμού. Μάλιστα, προέκυψε πως, παρότι η συμμετοχή στα κοινά μπορεί να μην επηρεάζει άμεσα τη διακυβέρνηση, αλλά οι συμμετέχοντες έκριναν πως ανέπτυξαν ικανότητες και αρετές μέσω, λ.χ. της συμμετοχής σε φόρουμς. Σε σχέση με τη νομιμότητα, 100% έκριναν πως τα δημοψηφίσματα προσέδιδαν νομιμοποίηση στις κυβερνητικές μεθόδους έναντι 84% στην περίπτωση της συμμετοχής στη χάραξη πολιτικής, 100% στην περίπτωση των εξεταστικών ερευνών και 87% σε αυτή των κυβερνητικών φόρουμς. Τα ιδιαίτερα υψηλά, αυτά ποσοστά καταδεικνύουν πως η συμμετοχή έχει κατά κόρον θετικά αποτελέσματα και επιτρέπει την καινοτομία. Επίσης, προτείνεται η αναβάθμιση του ρόλου των πολιτών με την αξιοποίηση των διαθέσιμων εργαλείων διακυβέρνησης (Michels, 2011).

Κατόπιν, στη μελέτη της Sereda (2018) σχετικά με την πολιτική συμμετοχή ως δικαίωμα και την εκπροσώπηση των ενεργών πολιτών στην περίπτωση της Ουκρανίας, λαμβάνει χώρα μία εκτενής ποσοτική έρευνα σε σχέση με τόσο εθνικούς όσο και τοπικούς σχηματισμούς και την εκπροσώπηση σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Αφορμή για το άρθρο

στάθηκε το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμών στην Ουκρανία λόγω της Ρωσικής επέμβασης στην Κριμαία.

Το άρθρο έχει τίτλο *I am a man and an active citizen... I did not betray my state!*. Ένα από τα πλέον βασικά ζητήματα τα οποία πραγματεύεται αφορά τα ανεπίσημα και επίσημα δίκτυα εκπροσώπησης. Έτσι, η Sereda (2018) υπογραμμίζει την σημασία της μελέτης του κοινωνικού ακτιβισμού ιδίως τη σημερινή εποχή όπου οι κοινωνικές δομές φαίνεται να ασθενούν. Επισημαίνεται, δε, η ανάγκη επανεξέτασης του ορισμού του όρου «κοινωνία των πολιτών» ιδίως με τη συμβατική έννοια. Για την ερευνήτρια, η νέα μορφή την οποία λαμβάνει η κοινωνία των πολιτών λόγω της διάδοσης των νέων τεχνολογιών, αυτών της πληροφόρησης, έχει μεγάλη σημασία διότι σχετίζεται με την ύπαρξη πηγών και εναλλακτικών κινητοποίησης, εθελοντισμού και πολιτικού ακτιβισμού και τη δημιουργία νέων πλαισίων για κινητοποίηση εντός του διαδικτύου, σε συνδυασμό με το γεγονός πως τα κοινωνικά δίκτυα, σήμερα, φαίνεται να είναι περισσότερο «χαλαρά» (Sereda, 2018).

Τα βασικά συμπεράσματα, λοιπόν, αυτής της έρευνας αφορούν τα εξής (Sereda, 2018):

A. η κοινωνία των πολιτών αλλάζει πράγματι και το επίπεδο της ανάλυσης δεν πρέπει να επικεντρώνεται σε ποσοτικούς δείκτες (μακροοικονομικούς)

B. σε τοπικό επίπεδο, ο ακτιβισμός είναι εντονότερος και περισσότερο πολυδιάστατος ενώ υπάρχει συνεργασία και με τοπικούς φορείς

Γ. το επίπεδο της εμπλοκής των τοπικών ή και των περιφερειακών κοινοτήτων ποικίλει ανάλογα με την περιοχή

Δ. κάθε μορφή πολιτικής συμμετοχής είναι σημαντική και αποτελεί κίνητρο για περαιτέρω συμμετοχή στα κοινά

Ε. οι μικρότερες σε μέγεθος κοινότητες ευνοούνται περισσότερο από την ύπαρξη ευκαιριών για αντιπροσώπευση.

Αντίστοιχα είναι και τα ευρήματα των Kardan & Sadeghiani (2011) που απέδειξαν με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων (ερωτηματολόγια) πως, στο Ιράν, ο εκδημοκρατισμός των θεσμών αποτελεί βασική προϋπόθεση. Τονίζουν πως από το 2008-2009 η κατάσταση επιδεινώθηκε σημαντικά σε ότι αφορά την ποιότητα της δημοκρατικής διακυβέρνησης και την αξιοπιστία των θεσμών αλλά, λόγω της διάδοσης του διαδικτύου και της βελτίωσης της προσβασιμότητας υπάρχει βελτίωση σε ότι αφορά την ηλεκτρονική δημοκρατία. Έτσι, προκύπτει πως, η συμμετοχή ενήμερων πολιτών και η βελτίωση της ποιότητας της πληροφόρησής τους, οδηγεί στην εμπέδωση των αξιών της δημοκρατίας και σε ευρύτερα θετικά αποτελέσματα για το κράτος όσο και την καλύτερη προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών.

Έπειτα, μελετάται το άρθρο των Oni et al. (2017) με τίτλο *Empirical study of user acceptance of online political participation: Integrating Civic Voluntarism Model and Theory of Reasoned Action*. Οι συγγραφείς δημιούργησαν ένα δικό τους μοντέλο για την σύγκριση επιμέρους στοιχείων σε σχέση με την συμμετοχή των πολιτών σε ψηφιακές κοινότητες και την συμβολή των μοντέλων της δημοκρατικής εθελοντικής συμμετοχής στα κοινά και του μοντέλου της ορθολογικής δράσης στην εν λόγω διάσταση της μελέτης.

Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές εστίασαν στη μελέτη των εγγενών ατομικών παραγόντων συμπεριφοράς σε σχέση με τα εμπόδια που συναντούν οι πολίτες κατά την προσπάθειά τους να συμμετάσχουν στα κοινά. Ανέπτυξαν, λοιπόν, ένα ερευνητικό μοντέλο με βάση το οποίο συνδυάστηκε η θεωρία του συστήματος πληροφόρησης (Information System) και η θεωρία της πολιτικής συμμετοχής μαζί με τη θεωρία λογικής δράσης (Reasonable Action) και το μοντέλο πολιτικού εθελοντισμού (Civil Voluntarism) για να μετρηθεί η πρόθεση των ατόμων να συμμετάσχουν στα κοινά σε κράτη υπό ανάπτυξη. Η θεωρία της λογικής δράσης οδήγησε στην καλύτερη αντίληψη των προθέσεων του χρήστη με βάση τη συμπεριφορική προσέγγιση, ενώ το μοντέλο του πολιτικού εθελοντισμού στον προσδιορισμό των διαφόρων κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που οδηγούν σε εμπλοκή των πολιτών στα κοινά ή που τους αποτρέπουν από αυτή. Στο μοντέλο εισήχθη και η παράμετρος της ιδεολογίας προκειμένου να μελετηθεί η συμπεριφορά κάθε ενεργού πολίτη ξεχωριστά (Oni et. al.,2017).

Οι ερευνητές προτείνουν την αξιοποίηση της τεχνολογίας των πληροφοριών ως μία λύση στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της συμμετοχικής δημοκρατίας και τον περιορισμό της τάσης του πολιτεύματος να παρακμάζει. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζουν πως οι τεχνολογικές καινοτομίες μπορούν να προσφέρουν πολλές εναλλακτικές για την συμμετοχή των πολιτών στην ηλεκτρονική διαβούλευση, λ.χ. μέσω δημοσκοπήσεων (e-petitions), δημιουργία ανοικτών δικτύων μέσω των οποίων εκφράζεται άμεσα η γνώμη των πολιτών κ.κ. (Oni et. al., 2017)

Η έρευνα αυτή εισήγαγε δεδομένα, δομές και μοντέλα τόσο από θεωρίες που επικεντρώνονται στα πληροφοριακά συστήματα όσο και τα δημοκρατικά μοντέλα. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν πως υπάρχουν ορισμένα εμπόδια στην πρόσβαση των ατόμων στα κοινά, ιδίως λόγω της ύπαρξης πεποιθήσεων σε σχέση με τη διακυβέρνηση και λιγότερο λόγω ελλειπών πρόσβασης στην τεχνολογία. Επίσης, διαπιστώθηκε πως οι μεταβλητές που αφορούσαν την θεωρία της θεμελιώδους δράσης δεν σχετίζονται άμεσα με την πρόθεση για συμμετοχή. Αντίθετα, η πολιτική ιδεολογία και οι πεποιθήσεις έχουν άμεση επίδραση στην στάση των πολιτών. Ταυτόχρονα, επειδή στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες δεν έχει ολοκληρωθεί η μεταρρύθμιση του δημοσίου τομέα με έμφαση στην δημοκρατική διακυβέρνηση με το διαδίκτυο, προκύπτει πως δεν υπάρχει μεγάλη δυνατότητα για άσκηση δημοκρατικής διακυβέρνησης με το διαδίκτυο. Στην μελέτη εξετάστηκαν, επίσης, οι διάφοροι ατομικοί παράγοντες που επηρεάζουν την πρόθεση και την πρόσβαση των πολιτών στα κοινά. Ειδικά, η ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης φαίνεται να είναι οι πλέον σημαντικές εκ των παραμέτρων αυτών (Oni et. al., 2017).

Οι Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2010) στο κείμενό τους στο βιβλίο «Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα» των Τριανταφυλλίδου κ. συν. (2010) με τίτλο «Ένταξη μεταναστών στη δημόσια και πολιτική ζωή της Ελλάδας» θίγουν ένα συναφές με τα παραπάνω ζήτημα το οποίο αφορά την ένταξη των μειονοτήτων στη νέα μορφή της κοινωνίας στην Ελλάδα. Οι Τριανταφυλλίδου και Γρώπα επισημαίνουν πως το εν λόγω ζήτημα σχετίζεται άμεσα με την δημοκρατική διακυβέρνηση και την ποιότητά της στην Ελλάδα. Επίσης, αναφέρεται στην ανάγκη για βελτίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα δεδομένου πως λαμβάνει χώρα μία ευρύτερη κοινωνική αλλαγή ενώ, παράλληλα, αλλάζουν τα μέσα και τα δεδομένα σε παγκόσμιο επίπεδο.

Απαιτείται, λοιπόν, ο επανορισμός της έννοιας της «πολιτικής ταυτότητας» και το να ανταποκριθεί η ελληνική κοινωνία στα νέα δεδομένα. Πραγματοποιώντας μία ποσοτική έρευνα γνώμης και μία ποιοτική έρευνα με τη χρήση συνεντεύξεων, οι Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2010) έδειξαν πως στην Ελλάδα συνεχίζει να υφίσταται το πρόβλημα της ύπαρξης ανθρώπων οι οποίοι στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων εκπροσώπησης. Όμως, αποδεικνύεται πως η ενσωμάτωση επιτυγχάνεται σε ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό όταν υπάρχει δυνατότητα των προσώπων αυτών να συμμετάσχουν στα κοινά σε τοπικό επίπεδο (Τριανταφυλλίδου & Γρώπα, 2010).

Οι Valenzuela, Kim and Gil de Zúñiga (2011) στο άρθρο τους με τίτλο *Social networks that matter: Exploring the role of political discussion for online political participation*. Αναφέρονται στη σημασία της μελέτης του βαθμού στον οποίο το διαδίκτυο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο πρόβλεψης των τάσεων για πολιτική συμμετοχή στις ΗΠΑ. Υπό αυτήν την έννοια, σκοπός και αντικείμενο τους είναι η μελέτη των αντίστοιχων τάσεων και προοπτικών της έρευνας των Bakker & De Vreese, 2011.

Στην μελέτη αυτή, (Valenzuela, Kim, & Gil de Zúñiga, 2011) γίνεται μία προσπάθεια να εξεταστεί το αν:

- Οι πολιτικές ιδεολογίες και απόψεις
- Η τάση για συμμετοχή χωρίς σοβαρές δεσμεύσεις σε δημόσιες συζητήσεις
- Τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Επιδρούν ή όχι στην τάση τους να συμμετέχουν στη δημόσια διαβούλευση και στην «ψηφιακή δημόσια σφαίρα».

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 10.000 άτομα τα οποία προσεγγίστηκαν με τη χρήση πρόσκλησης μέσω e-mail με την διαδικασία αυτή να την αναλαμβάνει το Πανεπιστήμιο του Τέξας. Από το συνολικό δείγμα αυτό μόλις 1159 άτομα απάντησαν πλήρως σε όλα τα ερωτήματα της μελέτης (επιτυχία 11,6% για το συνολικό δείγμα και 22,8% για τους έγκυρους λογαριασμούς) (Valenzuela, Kim, & Gil de Zúñiga, 2011).

Επίσης, οι άξονες στους οποίους επικεντρώθηκαν οι Valenzuela, Kim and Gilde Zuniga (2011) αφορούσαν συγκεκριμένες θεματικές που σχετίζονται με τα παρακάτω ερωτήματα, οι βασικότερες εκ των οποίων ήταν οι εξής:

A. εξαρτημένη μεταβλητή: διαδικτυακή συμμετοχή στα κοινά

B. ανεξάρτητες μεταβλητές:

- μέγεθος δικτύου «επαφών» του κάθε ατόμου
- μέγεθος διαδικτυακού δικτύου «επαφών»
- συχνότητα συμμετοχής σε συζητήσεις

Γ. μεταβλητές ελέγχου:

- «συμβατικές» μορφές συμμετοχής στα κοινά
- ταύτιση με κάποιο πολιτικό κόμμα
- χρήση MME (Ψηφιακών και μη)
- δημογραφικά χαρακτηριστικά

Με βάση αυτά τα κριτήρια, η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα πως η πρόθεση συμμετοχής στα κοινά αποτελεί ένα βασικό κριτήριο για τον καθορισμό της τάσης του ατόμου να συμμετάσχει σε πολιτικές συζητήσεις ή αντιπαραθέσεις στο διαδίκτυο (35%). Επίσης, τα άτομα με χαμηλό εισόδημα έτειναν να συμμετέχουν σε «συμβατικές» πολιτικές συζητήσεις (off-line) και είχαν χαμηλή πρόθεση συμμετοχής σε ψηφιακές διαβουλεύσεις. Τα άτομα, τέλος, με μεγάλο «κύκλο» έχουν την τάση να συμμετέχουν πιο ενεργά στα κοινά.

Αντίστοιχες μελέτες πραγματοποίησαν για την μελέτη περίπτωσης της Γερμανίας οι Gerhards and Schäfer (2010). Στη μελέτη τους με τίτλο *Is the internet a better public sphere? Comparing old and new media in the USA and Germany*, συνέκριναν το παράδειγμα των ΗΠΑ με αυτό της Γερμανίας κάνοντας χρήση ποσοτικών δεδομένων και

συλλέγοντας το υλικό τους από 1900 σχετικά άρθρα τα οποία επιλέχθηκαν με βάση (Gerhards&Schäfer, 2010):

A. τη σχετικότητα τους με το αντικείμενο της έρευνας

B. τη θεματολογία τους

Γ. το αν καλύπτουν τα ζητήματα της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά κάνοντας χρήση ερευνητικών εργαλείων και όχι μόνο θεωρητικών αναλύσεων.

Το υλικό αντλήθηκε από μηχανές αναζήτησης στην Γερμανική και την Αγγλική γλώσσα. Οι ερευνητές, δε, σημείωσαν πως, κατά την προσπάθεια μελέτης του υλικού, διαπίστωσαν πως περισσότερα από 144 / 1900 από αυτά τα άρθρα ήταν δημοσιευμένα σε «νεκρές ιστοσελίδες» και απέκλεισαν υλικό με αμφίβολη προέλευση και συμπεράσματα (Gerhards & Schäfer, 2010).

Τα κύρια σημεία αυτής της μελέτης αφορούν το ότι το διαδίκτυο και η ανάπτυξή του συνδέονται με την προσδοκία για την βελτίωση της ποιότητας των δημοσίων πολιτικών συζητήσεων και της προσβασιμότητας. Παρότι διαπιστώνεται πως η ανάπτυξη της τεχνολογίας συμβάλλει γενικότερα στην επιστημονική πρόοδο, στην βελτίωση της έρευνας σε όλα τα πεδία, την προσβασιμότητα στη γνώση και την οικονομική ανάπτυξη, προκύπτουν ερωτήματα και προβληματισμοί σε σχέση με τα ηθικά και κοινωνικά ζητήματα τα οποία ανακύπτουν. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται πως, ενώ το διαδίκτυο είναι εύκολα προσπελάσιμο η υπόθεση ότι η πληθώρα διαθέσιμων πληροφοριών και εναλλακτικών θα οδηγήσει σε βελτίωση της προσβασιμότητας παραμένει υπό αμφισβήτηση(Gerhards & Schäfer, 2010).

Αντ' αυτού διαπιστώνεται πως, τελικά, λόγω της ανθρώπινης φύσης οι συμμετέχοντες σε μία συζήτηση δεν ανταποκρίνονται το ίδιο θετικά σε ερεθίσματα αυτού του τύπου στο διαδίκτυο (ηλεκτρονική συζήτηση). Απαιτείται, η μελέτη σε ανθρωπολογική βάση, σχετικά με το πως οι άνθρωποι λειτουργούν στη δημόσια συζήτηση όταν αυτή είναι μονόπλευρη. Και στην Γερμανία, δε, και στις ΗΠΑ προκύπτει πως το διαδίκτυο, τελικά, θεωρείται μία μορφή μονόπλευρης επικοινωνίας(Gerhards & Schäfer, 2010).

Έτσι, συγκρίνονται τα «παραδοσιακά» μέσα με τα σύγχρονα και προκύπτει πως η κάλυψη των ΜΜΕ σε σχέση με σύγχρονα ζητήματα φαίνεται να είναι περισσότερο επαρκής, σύμφωνα με τις απόψεις του κοινού» όταν γίνεται με «συμβατικές μεθόδους» παρά μέσω διαδικτύου. Τίθεται, επομένως, ένα ζήτημα εμπιστοσύνης. Οι ερευνητές καταλήγουν πως η αξιοπιστία της πηγής παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στο αν το κοινό θα συμμετάσχει στη δημόσια συζήτηση με τη χρήση του διαδικτύου και στο αν θα προσπαθήσει να πληροφορηθεί από ένα ψηφιακό μέσο (Gerhards & Schäfer, 2010).

Η μελέτη του Καφετζή (1997) παρότι προγενέστερη αποτελεί μια σημαντική βάση για την κατανόηση της σημασίας της πολιτικής συμμετοχής και την εξάρτηση αυτής από παράγοντες όπως η ικανοποίηση των πολιτών, οι γενικές απόψεις τους περί δημοκρατίας και η στάση τους απέναντι στους κυβερνώντες. Η έρευνα αυτή έλαβε χώρα την δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, συγκεκριμένα μετά τις εθνικές εκλογές του 1990 προεκλογικά και μετεκλογικά. Στόχος ήταν το να εξεταστούν τα εξής:

A. η σχέση ψήφου – πολιτικού ανταγωνισμού

B. η σχέση ψήφου – πολιτικού συστήματος.

Ο Καφετζής (1997) έδειξε πως όσα πρόσωπα ενημερωνόταν από τα παραδοσιακά ΜΜΕ κατά την διάρκεια και μετά τη συμμετοχή τους στην εκλογική διαδικασία έτειναν στην πλειοψηφία τους να δίδουν μεγάλη προσοχή στις θέσεις των αντιπροσώπων και υποψηφίων. Ωστόσο, διαπιστώθηκε πως οι αναγνώστες εφημερίδων παρουσίαζαν μικρότερη τάση να δίδουν επαρκή προσοχή στην είδηση σε σχέση με τους ακροατές του ραδιοφώνου και τους θεατές της τηλεόρασης. Επίσης, αποδείχθηκε πως οι πολίτες δεν επιθυμούν να συμμετάσχουν στα κοινά για τους εξής λόγους:

A. θεωρούν πως δεν εκπροσωπούνται από τα άτομα τα οποία είναι υποψήφια και δεν ταυτίζονται με αυτά τα πρόσωπα

B. δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική

Γ. επενδύουν στην «δημοκρατική συμμετοχή του καναπέ».

Αυτό σημαίνει πως οι Έλληνες, με βάση την έρευνα αυτή, δηλώνουν έλλειψη ενδιαφέροντος και ικανοποίησης και παραμένουν παθητικοί θεατές και αποδέκτες των νέων εξελίξεων. Η στάση αυτή συνδέθηκε, όμως, με αυξημένα επίπεδα διαφθοράς, μικρή εκλογική συμμετοχή και χαμηλό επίπεδο ταύτισης με τα πολιτικά κόμματα. Ως εκ τούτου, εκδηλώνεται πολιτικός κυνισμός και περιορίζεται η πρόθεση για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα (Καφετζής, 1997).

Τέλος, στην έρευνα των Ntaliani et al. (2015) σε σχέση με τα οφέλη της συμμετοχής στην ηλεκτρονική δημοκρατία συγκριτικά στην Ελλάδα και την Τσεχία, προκύπτει πως μόνο ένας μικρός αριθμός τοπικών ομάδων, συγκεκριμένα 6/329, διαθέτουν ενεργές ιστοσελίδες για την πληροφόρηση των πολιτών στις δύο χώρες. Αυτό, σε συνδυασμό με τα ευρύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν η Ελλάδα και η Τσεχία σε σχέση με την εφαρμογή πολιτικών, οδηγεί στο συμπέρασμα πως υπάρχει ακόμη περιθώριο σοβαρής βελτίωσης.

Αναλυτικά, τα συμπεράσματα των ερευνητών είναι τα εξής (Ntaliani et. al., 2015):

- Υπάρχει ελλιπής πληροφόρηση
- Στο 83% των περιπτώσεων οι ιστοσελίδες δεν δίνουν πληροφορίες για τον προϋπολογισμό των τοπικών ομάδων
- Μόλις 8% των κοινοτήτων δημοσιεύουν σε τακτά χρονικά διαστήματα πληροφορίες
- 60% δεν παρείχαν καθόλου πληροφορίες για τις δραστηριότητές τους

Ως εκ τούτου, προκύπτει πως, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τσεχία απαιτούνται πρωτοβουλίες για την ενδυνάμωση των πολιτών. Επίσης, ενώ υπάρχουν οι υποδομές και τα κονδύλια η εφαρμογή των ηλεκτρονικών εργαλείων γίνεται σε πολύ βασικό επίπεδο (Ntaliani et al., 2015).

3.4.4 Συνολικά ευρήματα ερευνητικών άρθρων

Πίνακας 3 συνολική απεικόνιση αποτελεσμάτων ερευνητικών μελετών

Άξονες	Άρθρα (πηγή και ημερομηνία)	Τύπος μεθοδολογικής ανάλυσης	Κριτήρια επιλογής	Κύρια σημεία του άρθρου	Συμπεράσματα
	1. Gil de Zúñiga, H., Veenstra, A., Vraga, E., & Shah, D. (2010). Digital democracy: Reimagining pathways to political participation.	Ποσοτική και ποιοτική έρευνα (συνδυασμός μεθόδων)	Περιεχόμενο Σχετικότητα Πρόθεση ερωτηθέντων	Τάσεις χρήσης διαδικτύου για την πολιτική συμμετοχή των σύγχρονων πολιτών την τελευταία δεκαετία	Τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτών παίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφαση και την τάση τους να συμμετάσχουν ή όχι στα κοινά
1	Bakker, T., & De Vreese, C. (2011). Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation.	Ποσοτική έρευνα	Νέοι ηλικίας 16-24 ετών Χρήση διαδικτύου	Βασικό ερώτημα: Αν η χρήση του διαδικτύου από τους νέους μπορεί να αποτελέσει εργαλείο πρόβλεψης των τάσεών τους για συμμετοχή και με	Όντως, το διαδίκτυο και η χρήση του σχετίζεται με την ενθάρρυνση της πολιτικής συμμετοχής των νέων Η διάρκεια χρήσης προκύπτει πως δεν παίζει ρόλο Οι νέοι που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για ενημερωτικούς σκοπούς

				ποιον τρόπο	και για την επικοινωνία τους, τείνουν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο και για τη συμμετοχή τους στα κοινά
1	Stamoulis, D., Gouscos, D., Georgiadis, P., & Martakos, A. (2001). Revisiting public information management for effective e-government services.	Ποσοτική έρευνα	Ποσοτικά δεδομένα / οικονομικοί δείκτες	Αναγκαιότητα εφαρμογής ηλεκτρονικής διακυβέρνησης Ελλάδα	Σημασία για την επικοινωνία, τη διαφάνεια και τη βελτίωση της άσκησης της διοίκησης σε όλα τα επίπεδα στην
1.	Μπότσιου Μ. (2011). Η ηλεκτρονική δημοκρατία στο πλαίσιο διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔιαΒίου Μάθηση. Στο Β. Καραβάκου (επιμ.), Δια βίου μάθηση: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας. (σελ 289-310).	Ανάλυση περιεχομένου Σημειολογία κειμένου	Σχόλια δημόσιας διαβούλευσης	Αναγκαιότητα συμμετοχής δημόσια διαβούλευση Σημασία ΕΕΣ	Σημασία συμμετοχής Ελεύθερη γνώμη Δημοκρατία και ψηφιακή δημοκρατία
1.	Botsiou, M. G., Dagdilelis, V., Koutsou, S., Karavakou,	Ανάλυση περιεχομένου	Δημόσιες	Πρόσβαση	Επιβεβαιώνεται η ύπαρξη ψηφιακού

<p>V., & Samathrakis, V. (2015). Farmers' Involvement in Online Public Consultations and the Corresponding Configuration of the Democratic Divide. In HAICTA (pp. 777-789).</p>	<p>Σημειολογία κειμένου Ποσοτική έρευνα</p>	<p>διαβουλεύσεις για τα ζητήματα της αγροτικής ανάπτυξης Σταθμισμένο ερωτηματολόγιο</p>	<p>κτηνοτρόφων στην Κρήτη στα κοινά και δημοκρατική συμμετοχή</p>	<p>χάσματος Η ηλικία, ο τόπος διαμονής και η ένταξη ή μη σε σωματεία και συλλόγους επιδρούν στην προσβασιμότητα</p>
<p>2. Τριανταφυλλίδου, Α., & Γρώπα, Ρ. (2010). Ένταξη των μεταναστών στη δημόσια και πολιτική ζωή της Ελλάδας</p>	<p>Έρευνα γνώμης</p>	<p>Εκπρόσωποι συλλόγων Ομάδες Ιθύνοντες</p>	<p>Εκπροσώπηση μεταναστών, ένταξη και ζητήματα πολιτικής ταυτότητας</p>	<p>Η Ελλάδα πρέπει να είναι σε θέση να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα</p>
<p>2. Dimitrova, D., Shehata, A., Strömbäck, J., & Nord, L. (2014). The effects of digital media on political knowledge and participation in election campaigns: Evidence from panel data.</p>	<p>Ποσοτική έρευνα</p>	<p>Διαδικτυακές πηγές Δεδομένα από 28.000 χρήστες</p>	<p>Σχέση χρήσης MME και πρόσβασης στο διαδίκτυο με πολιτική συμμετοχή</p>	<p>Υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στον ψηφιακό εγγραμματισμό και τη χρήση των ηλεκτρονικών / ψηφιακών μέσων Δεν διαπιστώνεται σχέση ανάμεσα στη χρήση των ψηφιακών MME και την πρόθεση για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και στην πολιτική εκτός του κυβερνοχώρου</p>

2.	Alathur, S., Ilavarasan, P., & Gupta, M. (2011). Citizen empowerment and participation in e-democracy: Indian context.	Ποσοτική έρευνα	Χαρακτηριστικά μέσου συμμετέχοντα σε διαδικασίες ηλεκτρονικής δημοκρατίας	Υπόθεση υπάρχει συγκεκριμένο χρήστη	πως ένα προφίλ	Ανάγκη επιμόρφωσης και άρσης των εμποδίων
2	Chatfield, A., & Alhujran, O. (2009). A cross- country comparative analysis of e- government service delivery among Arab countries.	Συγκριτική ανάλυση	Αραβικά κράτη με υψηλό και χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης	Σχέση οικονομικής ανάπτυξης και ικανότητας πολιτών / θεσμών να προσαρμόζονται στη νέα εποχή Νέα μορφή πολιτειότητας και συμμετοχής με τη χρήση της ηλεκτρονικής δημοκρατίας	Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα κράτη κυρίως σε ό,τι αφορά τις πρακτικές τους	Υπάρχει εμφανές ψηφιακό χάσμα
3.	Valenzuela, S., Kim, Y., & Gil de Zúñiga, H. (2011). Social networks that matter: Exploring the role of	Ποσοτική έρευνα	10,000 άτομα (τυχαίο δείγμα)	Τάσεις πολιτικής συμμετοχής ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του ατόμου		Επίδραση εισοδήματος Επίδραση δικτύου Επίδραση προσωπικών απόψεων για

	political discussion for online political participation.				την πολιτική συμμετοχή
3	Ellison, N., & Hardey, M. (2014). Social media and local government: Citizenship, consumption and democracy.	Ποιοτική και ποσοτική ανάλυση	Δραστηριότητες 352 συμβουλίων (τοπικό επίπεδο) στη Μεγάλη Βρετανία	Ρόλος μέσων κοινωνικής δικτύωσης και πλατφορμών στην τοπική διακυβέρνηση	Μόλις 78/352 τοπικά συμβούλια χρησιμοποιούσαν ενεργά το διαδίκτυο Αρα υπάρχει γνώση και κατάρτιση αλλά η εφαρμογή των καινοτομιών και των διαθέσιμων εργαλείων είναι περιορισμένη
3	Michels, A. (2011). Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy?	Αξιοποίηση δεδομένων από 120 χώρες σε σχέση με τη συμμετοχή των πολιτών στη δημόσια διαβούλευση σε τοπικό και εθνικό επίπεδο με τη χρήση του διαδικτύου	Σχετικότητα με το αντικείμενο της έρευνας και συμβολή	Τέσσερις διακρίσεις ως προς τη συμμετοχή: α) ατομική – συλλογική συμμετοχή, β) έμφαση στο αποτέλεσμα – έμφαση στη διαδικασία, γ) έμφαση στους σχηματισμούς ή μη. Τέσσερις τύποι δημοκρατικής	Η μορφή του πολιτεύματος, η εθνική κουλτούρα, το νομικό σύστημα και άλλοι κοινωνικό – οικονομικοί παράγοντες επιδρούν στις μορφές δημοκρατικής συμμετοχής που επιλέγουν οι πολίτες και τις αποφάσεις αυτών.

					διακυβέρνησης: α) δημοψηφισμα, β) συμμετοχή στη χάραξη πολιτικής, γ) έρευνες κοινού / διαδραστική διακυβέρνηση, δ) φόρουμς.	
3.	Sereda, V. (2018). I am a man and an active citizen... I did not betray my state!.	Ποσοτική έρευνα και συγκριτική ανάλυση	Δείγμα Ουκρανία	από	Σημασία τοπικών δικτύων	Σε τοπικό επίπεδο η συμμετοχή είναι μεγαλύτερη
			Πληθυσμός που μετεγκαταστάθηκε μετά την Ρωσική επέμβαση στην Κριμαία	που	Το διαδίκτυο ως πηγή και εργαλείο ενθάρρυνσης της πολιτικής συμμετοχής	Υπάρχει θετική σχέση ανάμεσα στην κινητοποίηση και τη διατήρηση της πρόθεσης για συμμετοχή στα κοινά
3	Oni , A., Oni, S., Mbarika, V., & Ayo, C. (2017). Empirical study of user acceptance of online political participation: Integrating Civic Voluntarism Model and Theory of Reasoned	Εμπειρική μελέτη	Δημιουργία νέου μοντέλου		Ιδεολογία Πληροφόρηση Ορθολογική δράση Πολιτικός ακτιβισμός	Η συμμετοχή και η πρόθεση των πολιτών για συμμετοχή στα κοινά επηρεάζεται από κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες όπως και από τα ατομικά τους χαρακτηριστικά

Action.						
3.	Gerhards, J., & Schäfer, M. (2010). Is the internet a better public sphere? Comparing old and new media in the USA and Germany.	Εμπειρική μελέτη και ποσοτική ανάλυση	1900 άρθρα σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου από τους πολίτες τόσο για ενημέρωση όσο και για συμμετοχή στον πολιτικό διάλογο στις ΗΠΑ και τη Γερμανία	Πληροφόρηση Εμπιστοσύνη Πρόθεση	–	Το διαδίκτυο έχει συμβάλει ευρύτερα στην ανάπτυξη σε όλα τα επίπεδα Ωστόσο, δεν υπερέρχει πλήρως έναντι των συμβατικών μέσων Οι άνθρωποι προτιμούν την επικοινωνία με συμβατικά μέσα
3.	Καφετζής, Π. (1997). Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και η κρίση της πολιτικής.	Ποσοτική έρευνα	Χρήστες MME	Σχέση ψήφου – συστήματος Ψήφου – ανταγωνισμού	–	Χαμηλή ταύτιση κοινού και ψηφοφόρων με αντιπροσώπους και υποψηφίους Δημοκρατία του καναπέ Θετική σχέση χρήσης συμβατικών MME και ενδιαφέροντος για την πολιτική
3	Ntaliani, M., Costopoulou, C., Karetsos, S., & Molhanec, M. (2015).	Ποσοτική έρευνα	Ιστοσελίδες και σύγκριση παρουσίας (διαδικτυακής)	Υπάρχει παρουσία; Και αν ναι, τι αφορά	–	Έλλειψη πληροφόρησης Ενδείξεις απουσίας ενημέρωσης για

Citizen e-Empowerment in Greek and Czech municipalities.	τοπικών ομάδων στην Ελλάδα και την Τσεχία	τον προϋπολογισμό Συχνά πλήρης απουσία πληροφόρησης για τις δραστηριότητες των ομάδων αυτών
--	---	--

3.5. Συγκεντρωτικός πίνακας θεωρητικών και ερευνητικών ερευνών και πορίσματα

Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθεται μια εναλλακτική κατηγοριοποίηση των ερευνών που λήφθηκαν υπόψη για την παρούσα εργασία.

Έχοντας εντοπίσει, λοιπόν, κοινούς άξονες στην πρώτη κατηγοριοποίηση η οποία γίνεται παραπάνω, και με βάση την οποία δομήθηκε συνολικά το ερευνητικό μέρος αυτής της μελέτης, στο σημείο αυτό γίνεται μία συνολική κατηγοριοποίηση των άρθρων, τόσο ερευνητικών όσο και θεωρητικών, με βάση τους άξονες αυτούς. Εξάγονται, δε, κοινά συμπεράσματα από τα άρθρα τα οποία ομαδοποιήθηκαν και αναλύονται και τα κριτήρια επιλογής κάθε ενός από τα εν λόγω άρθρα. Όπως διαπιστώνεται και στον αναλυτικό πίνακα ο οποίος ακολουθεί, τα βασικότερα κριτήρια επιλογής αφορούσαν:

- Το περιεχόμενο
- Τη σχετικότητα
- Τη συμβολή του άρθρου
- Την ημερομηνία έκδοσης (μεταγενέστερα του 1995 ως έτος αναφοράς, κυρίως λόγω του ότι ήταν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 που η διάδοση του διαδικτύου ξεκίνησε).³

³Βλ. (Dunleavy et al., 2006)

- Την μεθοδολογία η οποία ακολουθήθηκε
- Τη δυνατότητα πρόσβασης της ερευνήτριας στο πλήρες κείμενο του άρθρου.
- Το κατά πόσο τα συμπεράσματα του άρθρου πρόσθεταν στην υφιστάμενη έρευνα ή όχι.

Πίνακας 4 συγκεντρωτική παράθεση ευρημάτων έρευνας (εναλλακτική κατηγοριοποίηση)

Θέμα	Τίτλος	Μέθοδος	Αποτέλεσμα
Αναγκαιότητα συμμετοχής και το αναπόφευκτο αυτής	ψηφιακής Simonofski, A., Snoeck, M., Vanderose, B., Crompvoets, J., & Habra, N. (2017). "Reexamining e-participation: Systematic literature review on citizen participation in e-government service delivery". <i>Twenty third Americas Conference on Informations Systems</i> , ανάκτηση 13-10-2019, διαθέσιμο σε http://repository.itelkom-pwt.ac.id/2506/1/Reexamining%20E-participation%20-%20Systematic%20Literature%20Review%20on%20Cit.pdf .	Κριτική ανάλυση περιεχομένου	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ηλεκτρονική συμμετοχή – νέα τάση στην πολιτική. 2. Ανάγκη για ψηφιακό εγγραμματισμό. 3. Συμπληρωματικές οι νέες μέθοδοι.

<p>Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age. <i>Theory & research in social education</i>, 44(4), 565-607, ανάκτηση 8 Δεκ. 2019 από http://global-awareness.org/resources/misc/Choi2016ConceptAnalysisDigitalCitizenship.pdf.</p>	Conceptual analysis	4. Δυσκολίες αλλά και προοπτικές.
<p>Macintosh, A. (2004, January). Characterizing e-participation in policy-making. In <i>37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2004. Proceedings of the</i> (pp. 10-pp). IEEE.</p>	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	
<p>Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere: The internet as a public sphere. <i>Newmedia&society</i>, 4(1), 9-27.</p>	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	
<p>Clift, S. (2003). E-democracy, e-governance and public network. <i>Artículoenlínea]. Publicus. net</i>.</p>	Ανάλυση περιεχομένου	
<p>Macintosh, A. (2004, January). Characterizing e-participation in policy-making. In <i>37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2004. Proceedings of the</i> (pp. 10-pp). IEEE.</p>	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	

Harrison, T. M., Guerrero, S., Burke, G. B., Cook, M., Cresswell, A., Helbig, N., ... & Pardo, T. (2012). Open government and e-government: Democratic challenges from a public value perspective. *Information Polity*, 17(2), 83-97.

Μελέτη περίπτωσης
ΗΠΑ

Anttiroiko, A. V. (2003). Building strong e-democracy: the role of technology in developing democracy for the information age. *Communications of the ACM*, 46(9), 121-128.

Ερμηνευτική
προσέγγιση

Stamoulis, D., Gouscos, D., Georgiadis, P., & Martakos, D. (2001). Revisiting public information management for effective e-government services. *Information Management & Computer Security*, 9(4), 146-153.

Ποσοτική έρευνα
(οικονομικοί δείκτες)

Ανάγκη ενημέρωσης και κατάρτισης κοινού

Peters, C., & Witschge, T. (2015). From grand narratives of democracy to small expectations of participation: Audiences, citizenship, and interactive tools in digital journalism. *Journalism Practice*, 9(1), 19-34, ανάκτηση 1 Δεκ. 2019 από <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17512786.2014.928455>.

Κριτική
βιβλιογραφική
ανασκόπηση

1. Αλλάζει, πλέον, ο τομέας των ΜΜΕ συνολικά.
2. Απογοήτευση πολιτών.
3. Περιορισμένες δράσεις παρά τις δυνατότητες λόγω και έλλειψης πληροφόρησης – το κοινό στερείται

βασικών δεξιοτήτων

Mihailidis, P., & Thevenin, B. (2013). Media literacy as a core competency for engaged citizenship in participatory democracy. *American Behavioral Scientist*, 57(11), 1611-1622, ανάκτηση 6 Δεκ. 2019 από https://www.researchgate.net/profile/Paul_Mihailidis/publication/275490051_Media_Literacy_as_a_Core_Competency_for_Engaged_Citizenship_in_Participatory_Democracy/links/5c5a0a8e92851c48a9bd66e1/Media-Literacy-as-a-Core-Competency-for-Engaged-Citizenship-in-Participatory-Democracy.pdf.

Θεωρητικό – κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση

Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age. *Theory & research in social education*, 44(4), 565-607, ανάκτηση 8 Δεκ. 2019 από <http://global-awareness.org/resources/misc/Choi2016ConceptAnalysisDigitalCitizenship.pdf>.

Conceptual analysis

Τριανταφυλλίδου Α., Γρόπα Ρ. (2010), Ένταξη των μεταναστών στη δημόσια και πολιτική ζωή της Ελλάδας. Στο Τριανταφυλλίδου κ. συν., *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (σσ. 127-170). Αθήνα: Κριτική .

Έρευνα γνώμης / συνεντεύξεις

Sereda, V. (2018). I am a man and an active citizen... I did not betray my state!. *Revue d'etudes comparatives Est-Ouest*, (2), 93-130.

Έρευνα γνώμης /
συνεντεύξεις

Καφετζής, Π. (1997). Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και η κρίση της πολιτικής . *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 169-180.

Ποσοτική έρευνα

Alathur, S., Pavarasan, P. V., & Gupta, M. P. (2011, September). Citizen empowerment and participation in e-democracy: Indian context. In *Proceedings of the 5th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance* (pp. 11-19). ACM.

Ποσοτική έρευνα

Chatfield, A. T., & Alhujran, O. (2009). A cross- country comparative analysis of e- government service delivery among Arab countries. *Information Technology for Development*, 15(3), 151-170.

Ποσοτική έρευνα

Botsiou, M. G., Dagdilelis, V., Koutsou, S., Karavakou, V., & Samathrakis, V. (2015). Farmers' Involvement in Online Public Consultations and the Corresponding Configuration of the Democratic Divide. In HAICTA (pp. 777-789).

Ερμηνευτική
προσέγγιση
Σημειολογία

		κειμένου	
		Ποσοτική ανάλυση	
Τοπική συμμετοχή / εθελοντισμός	<p>Ellison, N., &Hardey, M. (2014). Social media and local government: Citizenship, consumption and democracy. <i>Local Government Studies</i>, 40(1), 21-40, ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2019 απόhttps://www.researchgate.net/profile/Nick_Ellison/publication/263249753_Social_Media_and_Local_Government_Citizenship_Consumption_and_Democracy/links/5649dc4308ae44e7a28d6af8.pdf.</p> <p>Sereda, V. (2018). I am a man and an active citizen... I did not betray my state!.<i>Revue detudes comparatives Est-Ouest</i>, (2), 93-130.</p> <p>Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age. <i>Theory & research in social education</i>, 44(4), 565-607, ανάκτηση 8 Δεκ. 2019 από http://global-awareness.org/resources/misc/Choi2016ConceptAnalysisDigitalCitizenship.pdf.</p> <p>Clift, S. (2003). E-democracy, e-governance and public net-</p>	<p>Μελέτη δείγματος (ποσοτική και ποιοτική έρευνα)</p> <p>Ποσοτική και συγκριτική έρευνα</p> <p>Conceptual analysis</p> <p>Ανάλυση</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Διαφήμιση > πολιτική. 2. Ανάγκη ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης. 3. Μεταβατικό στάδιο. 4. Οποιασδήποτε μορφής συμμετοχή είναι σημαντική

	work. <i>Artículo en línea</i>]. <i>Publicus. net</i> .	περιεχομένου		
	Vedel, T. (2006). The idea of electronic democracy: Origins, visions and questions. <i>Parliamentary Affairs</i> , 59(2), 226-235.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση		
	Anttiroiko, A. V. (2003). Building strong e-democracy: the role of technology in developing democracy for the information age. <i>Communications of the ACM</i> , 46(9), 121-128.	Ερμηνευτική προσέγγιση		
	Ntaliani, M., Costopoulou, C., Karetzos, S., & Molhanec, M. (2015, December). Citizen e-Empowerment in Greek and Czech municipalities. In <i>International Conference on e-Democracy</i> (pp. 124-133). Springer, Cham.	Ποσοτική έρευνα		
Η ψηφιακή δημοκρατία επιτρέπει τον πλουραλισμό και βελτιώνει τα συστήματα	Moyle, K. (2014). Technologies, democracy and digital citizenship: Examining Australian policy intersections and the implications for school leadership. <i>Education Sciences</i> , 4(1), 36-51, ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2019 από https://www.mdpi.com/2227-7102/4/1/36/pdf .	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση περιεχομένου	και	1. Διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης. 2. Διαμόρφωση εθνικής συνείδησης. 3. Ρόλος εκπαίδευσης.

Bakker, T. P., & De Vreese, C. H. (2011). Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation. *Communication research*, 38(4), 451-470.

Ποσοτική έρευνα

Polat, R. K. (2005). The Internet and political participation: Exploring the explanatory links. *European journal of communication*, 20(4), 435-459.

Ερμηνευτική
προσέγγιση

Biegelbauer, P., & Hansen, J. (2011). Democratic theory and citizen participation: democracy models in the evaluation of public participation in science and technology. *Science and Public Policy*, 38(8), 589-597, ανάκτηση 13 Νοεμβρίου 2019 από https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/32011/ssoar-spp-2011-8-biegelbauer_et_al-Democratic_Theory_and_Citizen_Participation.pdf?sequence=1.

Ανάλυση
περιεχομένου

Simsek, E., & Simsek, A. (2013). New literacies for digital citizenship. *Contemporary educational technology*, 4(2), 126-137, ανάκτηση 29 Νοεμβρίου 2019 από <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/252201>.

Κριτική
βιβλιογραφική
ανασκόπηση

Michels, A. (2011). Innovations in democratic governance: how

Ερευνητικό

4. Εξορθολογισμός της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

5. Ενίσχυση πρόθεσης των πολιτών να συμμετάσχουν

6. Διαθεσιμότητα εργαλείων

7. Περιορισμός έκφρασης διαφορετικών απόψεων και γνώμων

–

does citizen participation contribute to a better democracy?.
 International Review of Administrative Sciences, 77(2), 275-293,
 ανάκτηση 11 Νοεμβρίου 2019 από
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.923.2460&rep=rep1&type=pdf>.

ποιοτικά και ποσοτικά
 δεδομένα

Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere: The internet as a
 public sphere. *Newmedia&society*, 4(1), 9-27.

Κριτική
 βιβλιογραφική
 ανασκόπηση

Clift, S. (2003). E-democracy, e-governance and public net-
 work. *Artículoenlínea]. Publicus. net*.

Ανάλυση
 περιεχομένου

Anttiroiko, A. V. (2003). Building strong e-democracy: the role
 of technology in developing democracy for the information age.
Communications of the ACM, 46(9), 121-128.

Ερμηνευτική
 προσέγγιση

Η εξέλιξη αυτή, δηλαδή το
 γεγονός πως η πολιτική συμμετοχή
 γίνεται μέσω διαδικτύου, λειτουργεί
 θετικά ως προς την αύξηση της

Blumler, J. G., & Coleman, S. (2001). *Realising democracy
 online: A civic commons in cyberspace* (Vol. 2). London: IPPR.

Κριτική
 βιβλιογραφική
 ανασκόπηση και
 συγκριτική ανάλυση

1. Διαρκής ανάγκη για ενημέρωση.
2. Επιθυμία για συμμετοχή στο

<p>πολιτικής συνείδησης των πολιτών και την ανάπτυξη της δημοκρατίας.</p>	<p>Anttiroiko, A. V. (2003). Building strong e-democracy: the role of technology in developing democracy for the information age. <i>Communications of the ACM</i>, 46(9), 121-128.</p>	<p>Ερμηνευτική προσέγγιση</p>	<p>δημόσιο διάλογο.</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Νέα δημόσια σφαίρα. 4. Σημασία ελευθερίας γνώμης
<p>Η χρήση του διαδικτύου μπορεί να είναι εργαλείο πρόβλεψης των τάσεων των νέων και μη να συμμετάσχουν στα κοινά</p>	<p>Μπότσιου Μ. (2011). Η ηλεκτρονική δημοκρατία στο πλαίσιο διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔιαΒίου Μάθηση. Στο Β. Καραβάκου (επιμ.), Δια βίου μάθηση: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας. (σελ 289-310).</p>	<p>Ερμηνευτική ανάλυση Σημειολογία κειμένου</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Η χρήση του διαδικτύου και η εκτίμησή της τάσεως για πολιτική συμμετοχές 2. Ψηφιακές κοινότητες και μη 3. Υπάρχει περιορισμένη ικανότητα πρόβλεψης τάσεων ωστόσο ορισμένα
<p>Η χρήση του διαδικτύου μπορεί να είναι εργαλείο πρόβλεψης των τάσεων των νέων και μη να συμμετάσχουν στα κοινά</p>	<p>Bakker, T. P., & De Vreese, C. H. (2011). Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation. <i>Communication research</i>, 38(4), 451-470.</p>	<p>Ποσοτική έρευνα</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Η χρήση του διαδικτύου και η εκτίμησή της τάσεως για πολιτική συμμετοχές 2. Ψηφιακές κοινότητες και μη 3. Υπάρχει περιορισμένη ικανότητα πρόβλεψης τάσεων ωστόσο ορισμένα
<p>Η χρήση του διαδικτύου μπορεί να είναι εργαλείο πρόβλεψης των τάσεων των νέων και μη να συμμετάσχουν στα κοινά</p>	<p>Valenzuela, S., Kim, Y., & Gil de Zúñiga, H. (2011). Social networks that matter: Exploring the role of political discussion for online political participation. <i>International journal of public opinion research</i>, 24(2), 163-184.</p>	<p>Ποσοτική έρευνα</p>	<ol style="list-style-type: none"> 3. Υπάρχει περιορισμένη ικανότητα πρόβλεψης τάσεων ωστόσο ορισμένα

			χαρακτηριστικά των ατόμων σχετίζοντας με την τάσεις αυτές
	Vedel, T. (2006). The idea of electronic democracy: Origins, visions and questions. <i>Parliamentary Affairs</i> , 59(2), 226-235.	Κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση	
Το διαδίκτυο δεν είναι εξίσου αποδοτικό μέσο με τα συμβατικά	Gerhards, J., & Schäfer, M. S. (2010). Is the internet a better public sphere? Comparing old and new media in the USA and Germany. <i>Newmedia&society</i> , 12(1), 143-160.	Ποσοτική ανάλυση και εμπειρική έρευνα	1. Η ανθρώπινη επικοινωνία προϋποθέτει εμπιστοσύνη και επαφή
	Dimitrova, D. V., Shehata, A., Strömbäck, J., & Nord, L. W. (2014). The effects of digital media on political knowledge and participation in election campaigns: Evidence from panel data. <i>Communication Research</i> , 41(1), 95-118.	Ποσοτική ανάλυση και εμπειρική έρευνα	2. Υπάρχουν ενδείξεις πως, για την έγκυρη ενημέρωση, το κοινό συνεχίζει να επιλέγει τα παραδοσιακά MME
	Καφετζής, Π. (1997). Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και η κρίση της πολιτικής . <i>Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης</i> , 9, 169-180.	Ποσοτική ανάλυση	3. Η απώλεια πληροφορίας επιδρά αρνητικά για το κοινό
			4. Η υπόθεση πως η χρήση του διαδικτύου για συμμετοχή σε πολιτικές συζητήσεις συνδέεται

με αυξημένη πρόθεση
συμμετοχής στα κοινά εκτός
διαδικτύου απορρίπτεται

Στον ανωτέρω πίνακα απεικονίζεται , όπως ήδη έχω πει , μία δεύτερη κατηγοριοποίηση των άρθρων και των ευρημάτων αυτών. Εξάγονται όμως και κάποια ερευνητικά συμπεράσματα που απαντούν και στα τρία ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας. Συμπερασματικά λοιπόν, σε σχέση με την αναγκαιότητα της συμμετοχής στα κοινά μελετήθηκαν τα ευρήματα των Simonofskiet. al. (2017), Choi (2016), Harrisonet. al. (2012), Μπότσιου(2011), Macintosh (2004), Clift (2003), Anttiroiko (2003) και Papacharissi (2002). Με βάση αυτά τα άρθρα καταλήγει κανείς πως η ηλεκτρονική συμμετοχή και η συμμετοχή στην πολιτική ζωή αποτελεί μία νέα τάση στην πολιτική. Έτσι, υπάρχει, όντως, ανάγκη για την ενίσχυση και εφαρμογή ανάλογων μέτρων και εργαλείων όπως και για ψηφιακό εγγραμματισμό. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται πως οι νέες αυτές μέθοδοι, όμως, είναι κυρίως συμπληρωματικές και δεν επαρκούν για την υποστήριξη της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και τη νομιμοποίηση των διαδικασιών.

Ταυτόχρονα, με βάση τις έρευνες των Sereda (2018), Botsiouetal. (2015), Peters and Witschge (2015), Mihailidis and Thevenin (2013), Choi (2013), Alathur, Pavarasan, &Gupta (2011), Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2010), Macintosh (2004), Clift (2003), Anttiroiko (2003), Stamoulis et al. (2001) και Καφετζής (1997), προκύπτει πως η ανάγκη για ενημέρωση του κοινού, για την αλλαγή των στάσεων και την κατάρτισή τους για να είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις προκλήσεις στην κοινωνία είναι εμφανής. Διαπιστώνεται, έτσι, ερευνητικά, πως ο τομέας των MME αλλάζει συνολικά, οι πολίτες εκφράζουν την απογοήτευση και τη δυσαρέσκειά τους και υπάρχει ανάγκη για τόνωση του ηθικού και βελτίωση των διαδικασιών. Για το λόγο αυτό, η επένδυση στην ορθή και κατάλληλη εφαρμογή των ψηφιακών εργαλείων μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα.

Έπειτα, αναφορικά με την ανάγκη για συμμετοχή τονίζεται η σημασία του τοπικού εθελοντισμού. Από τις έρευνες των Sereda (2018), Choi (2016), Ntaliani et. al. (2015), Ellison and Hardey (2014),Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2010), Anttiroiko (2003), Clift (2003) και η έρευνα καταλήγει πως ο εθελοντισμός και η συμμετοχή σε ομάδες τοπικού χαρακτήρα, βελτιώνει τις κοινωνικές σχέσεις και

αυξάνει τις πιθανότητες για συμμετοχή στα κοινά. Επίσης, ενισχύει την πολιτειότητα και την σχέση ατόμου – κοινωνίας και πολίτη – κράτους.

Ταυτόχρονα, οι Blumler & Coleman (2001) και η Μπότσιου (2011) σημειώνουν πως η χρήση της τεχνολογίας λειτουργεί θετικά στην προσέλκυση των πολιτών στο να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή της χώρας. Όμως, οι Dimitrova et al. (2014), Gerhards & Schäfer (2010) και Καφετζής (1997) διαπιστώνουν πως η ψηφιακή συμμετοχή και η συμμετοχή μέσω των MME δεν αποδίδει εξίσου με τη διαπροσωπική επαφή. Αντίθετα, σημειώνεται πως, μέσω της μελέτης αποκλειστικά και μόνο των προφανών πληροφοριών υπάρχει απώλεια των πληροφοριών σε σχέση με την πραγματική στάση και τις προθέσεις του κοινού.

Στην πλειοψηφία τους οι ερευνητές απέδειξαν, δε, πως η χρήση της τεχνολογίας της πληροφόρησης και η συμμετοχή στα κοινά μέσω του διαδικτύου ενισχύει τον πλουραλισμό και βελτιώνει τα συστήματα λήψης αποφάσεων. Πιο συγκεκριμένα, ο Moyle (2014) αναφέρθηκε στην νέα ψηφιακή πολιτειότητα εξετάζοντας το παράδειγμα της Αυστραλίας και κατέληξε σε παρόμοια συμπεράσματα με τους Bakker and DeVreese (2011), Biegelhauer and Hansesn (2011), Michels (2011) και Polat (2005), ισχυριζόμενος πως, με τη χρήση της τεχνολογίας, τόσο οι νέοι όσο και τα άτομα που επιθυμούν να συμμετάσχουν σε πολιτικές συζητήσεις αποκτούν νέες εναλλακτικές και μέσα. Οι Simsek and Simsek (2013), Biegelhauer and Hansen (2011) και ο Paracharissis (2002) υπογράμμισαν στα πλαίσια αυτής της συζήτησης και την ανάγκη για ορισμό εκ νέου των κύριων εννοιών της δημοκρατικής θεωρίας.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις των Bakker and DeVreese (2011), Valenzuela et al. (2011) και Vedel (2006) οι οποίοι έδειξαν πως, μέχρι ενός βαθμού, το διαδίκτυο, οι στάσεις και οι συνήθειες των πολιτών που κάνουν χρήση του διαδικτύου και των νέων τεχνολογιών, μπορούν να αποτελέσουν εργαλεία πρόβλεψης της στάσης των πολιτών απέναντι σε συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα. Έτσι, το εργαλείο αυτό, δηλαδή το διαδίκτυο, αποτελεί, σύμφωνα με αυτές τις έρευνες, ένα εργαλείο το οποίο είναι αμεσοδημοκρατικό.

Κεφάλαιο 4

Συμπεράσματα, κριτική και σχολιασμός

Αναμφίβολα ο ορισμός της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή καθώς και ο τρόπος που αυτή μεταβάλλεται, συναρτήσκει των ραγδαίων τεχνολογικών εξελίξεων, πρέπει να καταστεί σαφής. Είναι απαραίτητο επίσης, η ψηφιακή ιδιότητα του πολίτη να εξεταστεί σε συνδυασμό με τις υπάρχουσες αντιλήψεις περί πολιτειότητας των ατόμων. Με δεδομένα τα ανωτέρω, η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην ανίχνευση των σύγχρονων επιστημονικών τάσεων διερεύνησης της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη, με την κριτική ανάλυση άρθρων θεωρητικών αλλά και εμπειρικών προσεγγίσεων στο θέμα. Συγκεκριμένα, η έρευνα αυτή επικεντρώθηκε σε ένα σύγχρονο ζήτημα το οποίο αφορά την νέα μορφή που λαμβάνει η συμμετοχή στα κοινά για τους πολίτες σε σχέση με την άσκηση των δικαιωμάτων τους αλλά και το πως ορίζεται, σήμερα, η έννοια του πολίτη, με την επίδραση του διαδικτύου. Τα ζητήματα τα οποία προσεγγίστηκαν είναι παράλληλα και αλληλένδετα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν μετά τη συγγραφή του πρώτου μέρους της μελέτης και με βάση τα όσα εντοπίστηκαν θεωρητικά ως τα κύρια ζητήματα τα οποία εξετάζονται από τους σύγχρονους ερευνητές οι οποίοι ασχολούνται με το ζήτημα της ψηφιακής δημοκρατίας. Τα ερευνητικά ερωτήματα όπως προαναφέρθηκε είναι τα εξής:

1. Πόσο αναγκαία είναι, τελικά σήμερα, η χρήση του διαδικτύου ως μέσο εξασφάλισης της συμμετοχής των πολιτών στην ψηφιακή εποχή;
2. Κατά πόσο δύνανται να κατέχουν όλα τα πρόσωπα τα μέσα και τις γνώσεις για να συμμετάσχουν στα κοινά με τη χρήση του διαδικτύου και ποια τα επακόλουθα της έλλειψης επαρκούς κατάρτισης των πολιτών σε σχέση με τη χρήση των ψηφιακών εργαλείων;(ψηφιακός εγγραμματοςμός)

3. Ποια η σημασία του εθελοντισμού και ιδιαίτερα του τοπικού εθελοντισμού στην πολιτική συμμετοχή και την εν γένει συμμετοχικότητα. ; Και πως αναμένεται να εξελιχθεί τελικά η διαδικασία της ψηφιακής συμμετοχής με την περαιτέρω διάδοση του διαδικτύου;

Στα πλαίσια της ανάλυσης η μελέτη εστίασε επομένως συνοπτικά :

A. στην αναγκαιότητα της ψηφιακής συμμετοχής

B. στον ψηφιακό εγγραμματισμό

Γ. στη συμμετοχή και τον εθελοντισμό σε τοπικό επίπεδο.

Διαπιστώθηκε το γεγονός πως, όσο η τεχνολογία εξελίσσεται τόσο αλλάζει και η έννοια της «κοινωνίας των πολιτών» αλλά και αυτή του «πολίτη». Όμως, από το σύνολο της έρευνας, καταλήγει κανείς πως δεν υπάρχει, τελικά, ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές του τομέα. Αντίθετα, μάλιστα, μελετώντας και τους τρεις άξονες της μελέτης τόσο θεωρητικά όσο και ερευνητικά, δηλαδή αυτόν της αναγκαιότητας της ψηφιακής συμμετοχής στα κοινά, του ψηφιακού γραμματισμού και της συμμετοχής σε τοπικό επίπεδο, προκύπτει πως οι απόψεις και τα ευρήματα των υπό εξέταση ερευνών διαφέρουν.

Στην παρούσα έρευνα έλαβε χώρα μία κριτική βιβλιογραφική ανασκόπηση τριάντα δύο (32) άρθρων που επιλέχθηκαν, δεκαπέντε θεωρητικά και δεκαεπτά ερευνητικά, με βάση τη συνάφειά τους με το ειδικό αντικείμενο αυτής της εργασίας και τοποθετούνται σε τρεις βασικούς άξονες συναφείς προς τα ερευνητικά ερωτήματα:

A. την αναγκαιότητα της ύπαρξης της δυνατότητας συμμετοχής στα κοινά με τη χρήση των ψηφιακών μέσων και των σύγχρονων τεχνολογιών

B. τη σημασία του ψηφιακού εγγραμματισμού

Γ. την ανάπτυξη νέων θεωριών σε σχέση με την πολιτική συμμετοχή δίδοντας έμφαση στην τοπική διάσταση όπως και στην ανάγκη ενίσχυσης της πρόθεσης των πολιτών να συνδράμουν μέσω του εθελοντισμού στην ευρύτερη ανάπτυξη της κοινωνίας.

Από την παρούσα έρευνα , προέκυψαν από την εκπονήτρια της μελέτης τα εξής συμπεράσματα:

Α. η χρήση του διαδικτύου για τη συμμετοχή στα κοινά αποτελεί μέσο διαμόρφωσης της πολιτικής συνείδησης των πολιτών. Το εύρημα αυτό δείχνει πως μελετάται, εκ νέου, το ζήτημα της δημόσιας συμμετοχής στα κοινά και γίνεται μία νέα συζήτηση σχετικά με το πως αντιλαμβάνονται οι πολίτες το ζήτημα της πολιτειότητας και της ιθαγένειας. (πρώτο ερευνητικό ερώτημα, σχετίζεται με την αναγκαιότητα και τη μεγάλη σημασία της χρήσης του διαδικτύου ως μέσο εξασφάλισης πολιτικής συμμετοχής.)

Β. εξίσου αποτελεί μέσο διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης. Το συμπέρασμα αυτό έγινε προφανές και από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, επομένως, επιτρέπει το να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα πως, όντως, το διαδίκτυο οδηγεί στην αλλαγή των στάσεων των πολιτών σε σχέση με το ρόλο της πολιτείας. (πρώτο ερευνητικό ερώτημα, σημασία της χρήσης του διαδικτύου ως μέσο εξασφάλισης πολιτικής συμμετοχής)

Γ. η διδασκαλία αυτών των μέσων και εργαλείων πρέπει να αποτελεί μέρος της βασικής ενδοσχολικής εκπαίδευσης. Όπως διαπιστώθηκε ερευνητικά, οι υπάρχουσες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις λαμβάνουν υπόψη αυτή τη διάσταση. Ωστόσο, αποδεικνύεται πως δεν έχουν ληφθεί, μέχρι σήμερα, ουσιαστικά μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης και οι πολίτες παραμένουν ελλιπώς καταρτισμένοι σε σχέση με ζητήματα που αφορούν την τεχνολογία και την ψηφιακή συμμετοχή στα κοινά.(δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, ψηφιακός εγγραμματισμός).

Δ. η διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι απαραίτητο να εξορθολογισθεί. Το συμπέρασμα αυτό είναι προφανές και αποτελεί βασική κριτική αυτής της έρευνας, όπως και το συμπέρασμα πως:

Ε. απαιτείται ενίσχυση της πρόθεσης των πολιτών να συμμετάσχουν στα κοινά (βλ. και Sereda, 2018 , Καφετζής, 1997).

Στ. τα εργαλεία είναι διαθέσιμα μόνο σε ένα ποσοστό του πληθυσμού άρα πρέπει να ενισχυθεί κα η προσβασιμότητα του κοινού αφού, διαφορετικά, περιορίζεται η

δυνατότητά τους να εκφράζουν απόψεις και γνώμες και να συμμετέχουν στο δημόσιο διάλογο για ζητήματα που τους αφορούν. (δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, ψηφιακός εγγραμματοςμός και ψηφιακό χάσμα).

Επομένως γίνεται σαφές ότι δεν είναι δυνατό, επί της παρούσης, να κατανοήσει κανείς ούτε απολύτως τις προθέσεις και τις επιθυμίες του συνόλου των χρηστών ιστοσελίδων και σελίδων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ούτε και το πως η ψηφιακή δημόσια σφαίρα θα εξελιχθεί στο μέλλον, απαντώντας και στο τρίτο ερευνητικό ερώτημα. Ωστόσο, υπάρχουν δυνατότητες για πρόσβαση στις πληροφορίες, στη γνώση και την ενημέρωση σε όλα τα επίπεδα. Έτσι, σε βάθος χρόνου, είναι πιθανό οι πολίτες να γίνουν ακόμη πιο ενεργοί και δυναμικοί και να υπάρξει η ευκαιρία για την ανάδειξη μίας νέας μορφής της δημόσιας σφαίρας με το χρήστη να αποτελεί όχι υποκείμενο αλλά ενεργό δρώντα.

Τα συμπεράσματα αυτά εξάγονται από την έρευνα τόσο αναλογικά με τις δυνατότητες συμμετοχής των πολιτών στα κοινά όσο και με τις προοπτικές για το ίδιο το κράτος σε σχέση με την ενθάρρυνση των πολιτών να λαμβάνουν μέτρα για την καλύτερη εξυπηρέτησή τους με τη χρήση του διαδικτύου. Τελικά, λοιπόν, προκύπτει πως οι ίδιοι περιορισμοί οι οποίοι αναφέρονται σε σχέση με την συμμετοχή σε δημόσια φόρουμς, συζητήσεις και αναλύσεις, αφορούν και την δυσκολία του κοινού να κατανοήσει το νέο του ρόλο σήμερα. Το κύριο ερώτημα με το οποίο ολοκληρώνεται η μελέτη αυτή,(το ερώτημα των ερωτημάτων), πηγάζει από το σύνολο των προβληματισμών οι οποίοι αναπτύσσονται και σχετίζεται με το κατά πόσο, τελικά, είναι προς το συμφέρον του κράτους να επικεντρωθεί στην ενημέρωση και κατάρτιση του συνόλου του πληθυσμού ή και το κατά πόσο είναι αυτό εφικτό; Συμπερασματικά προκύπτει , πως ενδεχόμενα, η εξέλιξη αυτή θα είναι φυσική και αβίαστη ως επακόλουθο τόσο της γενικότερης ψηφιοποίησης των θεσμών όσο και της αναπόφευκτα γενικευμένης εφαρμογής των ψηφιακών εργαλείων στη δημόσια διακυβέρνηση και διαβούλευση.

Ένας πιθανός περιορισμός της εργασίας έγκειται στο ότι ίσως υπάρχουν ενδιαφέροντα άρθρα που δεν έχουν συμπεριληφθεί, εξαιτίας ενός ελλιπούς συνόλου λέξεων-κλειδιών ή των γλωσσών που εξετάστηκαν και λόγω του χρονικού περιορισμού στην εκπόνηση μιας διπλωματικής εργασίας, (αξιόλογα άρθρα στην ελληνική αλλά και αγγλική γλώσσα). Θα είχε ενδιαφέρον λοιπόν να

προστεθούν άρθρα σε μία μελλοντική μελέτη στα ήδη υπάρχοντα ώστε να αντικατοπτριστεί ένα ευρύτερο πλαίσιο της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη και να καταστεί γνωστός ο τρόπος με τον οποίο εκπαιδεύονται οι πολίτες ώστε να γίνουν υπεύθυνοι, ενημερωμένοι και ενεργά αφοσιωμένοι πολίτες σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. -

Βιβλιογραφία

- Alathur, S., Ilavarasan, P., & Gupta, M. (2011). Citizen empowerment and participation in e-democracy: Indian context. *ACM: Proceedings of the 5th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*. Πρόσβαση 18 Ιανουαρίου 2020 σε https://www.researchgate.net/profile/MP_Gupta/publication/221547558_Citizen_empowerment_and_participation_in_e-democracy_I, σσ. 11-19.
- Anttiroiko, A. (2003). Building strong e-democracy: the role of technology in developing democracy for the information age. *Communications of the ACM*, 46(9). Ανάκτηση 15 Ιανουαρίου 2020 από <http://openstorage.gunadarma.ac.id/pub/books/Communication-ACM/September-2003/p121-anttiroiko.pdf>, σσ. 121-128.
- Arendt, H. (2013). *The human condition*. University of Chicago Press.
- Armstrong, E., & Bernstein, M. (2008). Culture, power, and institutions: A multi-institutional politics approach to social movements. *Sociological theory*, 26(1), ανάκτηση 13 Ιανουαρίου 2020 από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.884.1226&rep=rep1&type=pdf>, σσ. 74-99.
- Bachrach, P. (2017). *Political elites in a democracy*. Routledge.
- Bakker, T., & De Vreese, C. (2011). Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation. *Communication research*, 38(4), ανάκτηση 11 Ιανουαρίου 2020 από <https://pdfs.semanticscholar.org/ac93/fc768578024d40eea18d837f34447>, σσ. 451-470.
- Barnett-Page, E., & Thomas, J. (2009). Methods for the synthesis of qualitative research: a critical review. *BMC medical research methodology*, 9(1).
- Beetham, D. (2018). *Max Weber and the theory of modern politics*. John Wiley & Sons.
- Beldad, A., De Jong, M., & Steehouder, M. (2010). How shall I trust the faceless and the intangible? A literature review on the antecedents of online trust. *Computers in human behavior*, 26(5), σσ. 857-869.

- Bellamy, C. (2003). Moving to e-government, the role of ICTs in the public sector. Στο T. Boivard, & E. Loffler, *Public management and governance* (σσ. 113-126). New York: Routledge.
- Biegelbauer, P., & Hansen, J. (2011). Democratic theory and citizen participation: democracy models in the evaluation of public participation in science and technology. *Science and Public Policy*, 38(8), ανάκτηση 13 Νοεμβρίου 2019 από https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/32011/ssoar-spp-2011-8-biegelbauer_et_al-Democratic_Theory_and_Citizen_Participation.pdf?sequence=1, σσ. 589-597.
- Bloemraad, I., & Sheares, A. (2017). Understanding membership in a world of global migration:(how) does citizenship matter? *International Migration Review*, 51(4), σσ. 823-867.
- Blumler, J., & Coleman, S. (2001). Realising democracy online: A civic commons in cyberspace (Vol. 2). London: IPPR. Ανάκτηση 15 Δεκ. 2019 από <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/3240/blumler.pdf?sequence=1> .
- Bode, L., Vraga, E., & Borah, P. (2014). A New Space for Political Behavior: Political Social Networking and its Democratic Consequences. *Journal of Computer- Mediated Communication*, 19, 414-429.
- Botsiou, M., Dagdilelis, V., Koutsou, S., Karavakou, V., & Samathrakis, V. (2015). Farmers' Involvement in Online Public Consultations and the Corresponding Configuration of the Democratic Divide. *HAICTA*, σσ. 777-789.
- Brunkhorst, H. (2019). The Truth-Potential (Wahrheitsgehalt) of the Culture Industry: On the Actuality of Horkheimer and Adorno's Diagnosis. Στο *Reading Adorno* (σσ. 53-73). Palgrave Macmillan, Cham.
- Canovan, M. (1978). The contradictions of Hannah Arendt's political thought. *Political Theory*, 6(1), 5-26.
- Carayannis, E., Campbell, D., & Efthymiopoulos, P. (2016). *Cyber-development, Cyber-democracy and Cyber-defense*. New York: Springer-Verlag.
- Chatfield, A., & Alhujran, O. (2009). A cross- country comparative analysis of e- government service delivery among Arab countries. *Information Technology for Development*, 15(3). Ανάκτηση 18 Ιανουαρίου 2020 από

- <https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/11529722/Omar%20and%20akemi%20-A%20cross-country%20comparative%20analysis%20of%20e-government%20service%20delivery%20among%20Ara>, σσ. 151-170.
- Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age. *Theory & research in social education*, 44(4), ανάκτηση 8 Δεκ. 2019 από <http://global-awareness.org/resources/misc/Choi2016ConceptAnalysisDigitalCitizenship.pdf>, σσ. 565-607.
- Clift, S. (2003). E-democracy, e-governance and public net-work. *Artículo en línea*. *Publicus*. Ανάκτηση 12 Ιανουαρίου 2020 από http://www.opensourcejahrbuch.de/download/jb2004/chapter_04/IV-5-Clift.pdf.
- Cody, F. (2011). Publics and politics. *Annual Review of Anthropology*, 40, σσ. 37-52.
- Collins, S. (2006). *Aristotle and the Rediscovery of Citizenship*. Cambridge University Press.
- Dahl, R. (1966). Further reflections on “the elitist theory of democracy”. *American Political Science Review*, 60(2), σσ. 296-305.
- Demaine, J., & Entwistle, H. (2016). *Beyond communitarianism: citizenship, politics and education*. Springer.
- Dimitrova, D., Shehata, A., Strömbäck, J., & Nord, L. (2014). The effects of digital media on political knowledge and participation in election campaigns: Evidence from panel data. *Communication Research*, 41(1), ανάκτηση 11 Ιανουαρίου 2020 από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.859.1861&rep=rep1&type=pdf>, σσ. 95-118.
- Dunleavy et al;. (2006). New public management is dead—long live digital-era governance. *Journal of public administration research and theory* 16.3, 467-494.
- Ellison, N., & Hardey, M. (2014). Social media and local government: Citizenship, consumption and democracy. *Local Government Studies*, 40(1), ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2019 από https://www.researchgate.net/profile/Nick_Ellison/publication/2632

49753_Social_Media_and_Local_Government_Citizenship_Consumption_and_Democracy/links/5649dc4308ae44e7a28d6af8.pdf. , σσ. 21-40.

- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. England : Pearson Education, Longman.
- Foessel, M. (2018). Critique and Communication: Philosophy's Missions 1: A conversation with Jürgen Habermas. Στο *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (σσ. 554-562). Routledge.
- Froerer, P. (2019). *Religious division and social conflict: the emergence of Hindu nationalism in rural India*. Routledge.
- Garnham, N. (1992). The media and the public sphere. *The information society reader*, σσ. 357-365.
- Gerhards, J., & Schäfer, M. (2010). Is the internet a better public sphere? Comparing old and new media in the USA and Germany. *New media & society*, 12(1), ανάκτηση 11 Ιανουαρίου 2020 από <https://pdfs.semanticscholar.org/0b8c/bfdcf5b980164306a65872aab69ffa5ddeb.pdf>, σσ. 143-160.
- Gil de Zúñiga, H., Veenstra, A., Vraga, E., & Shah, D. (2010). Digital democracy: Reimagining pathways to political participation. *Journal of Information Technology & Politics*, 7(1), ανάκτηση 4 Δεκ. 2019 από <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19331680903316742>., σσ. 36-51.
- Hallen, S., & Gieben, B. (2003). *Η διαμόρφωση της νεοτερικότητας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Harrison, T. M., Guerrero, S., Burke, G. B., Cook, M., Cresswell, A., Helbig, N., & Pardo, T. (2012). Open government and e-government: Democratic challenges from a public value perspective. *Information Polity*, 17(2). Ανάκτηση 14 Ιανουαρίου 2020 από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.590.1788&rep=rep1&type=pdf>, σσ. 83-97.
- Heywood, A. (2007). *Πολιτικές ιδεολογίες*. Επίκεντρο.
- Heywood, A. (2014). *Εισαγωγή στην πολιτική*. Αθήνα: Επίκεντρο.

- Holden, A., & Iveson, K. (2003). Designs on the urban: New Labour's urban renaissance and the spaces of citizenship. *City*, 7(1), σσ. 57-72.
- Kassab, H. (2014). In search of cyber stability: international relations, mutually assured destruction and the age of cyber warfare. Στο *Cyberspace and International Relations* (σσ. 59-76). Berlin, Heidelberg: Springer.
- Kellner, D. (2000). Habermas, the public sphere, and democracy: A critical intervention. *Perspectives on Habermas*, σσ. 259-288.
- Kirshner, J. (2015). *Marriage, dowry, and citizenship in late medieval and Renaissance Italy*. University of Toronto Press.
- Kiwan, D. (2007). Developing a model of inclusive citizenship Institutional multiculturalism and the citizen—state relationship. *Theory and Research in Education*, 5(2), σσ. 225-240.
- Landsberg, A. (2018). *Prosthetic memory: the ethics and politics of memory in an age of mass culture*. In *Memory and popular film*. Manchester University Press.
- Lesky, A. (2001). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Θεσ/νίκη: Κυριακίδη.
- Macintosh, A. (2004). Characterizing e-participation in policy-making. *37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, πρόσβαση 14 Ιανουαρίου 2020 σε <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.98.6150&rep=rep1&type=pdf>*.
- Manfred, G. S. (2004). *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.
- Mayring, P. (2004). Qualitative content analysis. *A companion to qualitative research*, 1, σσ. 159-176.
- Meagher, S., & Feder, E. (2010). The troubled history of Philosophy and deliberative democracy. *Journal of public Deliberation*, 6(1), ανάκτηση 8 Ιανουαρίου 2020 από <https://www.publicdeliberation.net/cgi/viewcontent.cgi?article=1148&context=jpd>, σσ. 1-19.
- Michailidis, P., & Thevenin, B. (2013). Media literacy as a core competency for engaged citizenship in participatory democracy. *American Behavioral Scientist*, 57(11), ανάκτηση 6 Δεκ. 2019 από https://www.researchgate.net/profile/Paul_Mihailidis/, σσ. 1611-1622.

- Michels, A. (2011). Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy? *International Review of Administrative Sciences*, 77(2), ανάκτηση 11 Νοεμβρίου 2019 από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.923.2460&rep=rep1&type=pdf>, σσ. 275-293.
- Mill, J. S. (1983). *Περί Ελευθερίας*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Morgan, D. F. (2019). The public interest. Στο *Handbook of administrative ethics* (σσ. 177-204). London, NY: Routledge.
- Moyle, K. (2014). Technologies, democracy and digital citizenship: Examining Australian policy intersections and the implications for school leadership. *Education Sciences*, 4(1) ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2019 από <https://www.mdpi.com/2227-7102/4/1/36/p>, σσ. 36-51.
- Munck, G. L. (2016). What is democracy? A reconceptualization of the quality of democracy. *Democratization*, 23(1), 1-26.
- Ntaliani, M., Costopoulou, C., Karetsos, S., & Molhanec, M. (2015). Citizen e-Empowerment in Greek and Czech municipalities. *International Conference on e-Democracy. Springer, Cham*. Ανάκτηση 18 Ιανουαρίου 2020 από https://www.researchgate.net/profile/Sotiris_Karetsos/publication/300211110_Citizen_e-Empowerment_in_Greek_and_Czech_Municipalities/links/58ad4dd94585155ae77aef7b/Cit, σσ. 124-133.
- OECD. (2001). *Citizens as partners: Information, consultation and public participation in policy making*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, διαθέσιμο σε <https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/Citizens-as-Partners-OECD-Handbook.pdf>, πρόσβαση 02 Οκτ. 2019.
- Oni, A., Oni, S., Mbarika, V., & Ayo, C. (2017). Empirical study of user acceptance of online political participation: Integrating Civic Voluntarism Model and Theory of Reasoned Action. *Government Information Quarterly*, 34(2), ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2019 από <http://eprints.covenantuniversity.edu.ng/9808/1/1-s2.0-S0740624X17300357-main.pdf>, σσ. 317-238.

- Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere: The internet as a public sphere. *New media & society*, 4(1), ανάκτηση 5 Ιανουαρίου 2020 από https://zizi.people.uic.edu/Site/Research_files/VirtualSphere.pdf, σσ. 9-27.
- Peters, C., & Witschge, T. (2015). From grand narratives of democracy to small expectations of participation: Audiences, citizenship, and interactive tools in digital journalism. *Journalism Practice*, 9(1), ανάκτηση 1 Δεκεμβρίου 2019 από <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17512786.2014.928455>, σσ. 19-34.
- Polat, R. (2005). The Internet and political participation: Exploring the explanatory links. *European journal of communication*, 20(4), ανάκτηση 1 Ιανουαρίου 2020 από <https://pdfs.semanticscholar.org/55f8/d2483c4f9c0879be5844d2579efac4eae4c.pdf>, σσ. 435-459.
- Prakash, G. (1994). Subaltern studies as postcolonial criticism. *The American historical review*, 99(5), σσ. 1475-1490.
- Pryor, J. (1987). The Natural-Born Citizen Clause and Presidential Eligibility: An Approach for Resolving Two Hundred Years of Uncertainty. *Yale LJ*, 97.
- Roh, Y-R. (2004). Democratic Citizenship Education in the Information Age: A Comparative Study of South Korea and Australia. *Education Review*, 5(2), pp. 167-177.
- Rowe, M. (2003). *Collaboration and resistance in Napoleonic Europe: state formation in an age of upheaval, c. 1800-1815*. Springer.
- Sereda, V. (2018). I am a man and an active citizen... I did not betray my state!. *Revue detudes comparatives Est-Ouest*, (2), σσ. 93-130.
- Simonofski, A., Snoeck, M., Vanderose, B., Cromptvoets, J., & Habra, N. (2017). "Reexamining e-participation: Systematic literature review on citizen participation in e-government service delivery". *Twenty third AmericasConferenceon Informations Systems*, διαθέσιμοσε <http://repository.ittelkom-pwt.ac.id/2506/1/Reexamining%20E-participation%20-%20Systematic%20Literature%20Review%20on%20Cit.pdf> . .

- Simsek, E., & Simsek, A. (2013). New literacies for digital citizenship. *Contemporary educational technology, 4(2)*, ανάκτηση 29 Νοεμβρίου 2019 από <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/252201>., σσ. 126-137.
- Stamoulis, D., Gouscos, D., Georgiadis, P., & Martakos, A. (2001). Revisiting public information management for effective e-government services. *Information Management & Computer Security, 9(4)*. Ανάκτηση 18 Ιανουαρίου 2020 από http://130.18.86.27/faculty/warkentin/SecurityPapers/Robert/Others/StamoulisEtAl2001_IMCS9_4_EGovernment.pdf, σσ. 146-153.
- Valenzuela, S., Kim, Y., & Gil de Zúñiga, H. (2011). Social networks that matter: Exploring the role of political discussion for online political participation. *International journal of public opinion research, 24(2)*, σσ. 163-184.
- Van Dijck, M., De Munck, B., & Terpstra, N. (2017). Relocating civil society: theories and practices of civil society between late medieval and modern society. *Social Science History, 41(1)*, σσ. 1-17.
- Vedel, T. (2006). The idea of electronic democracy: Origins, visions and questions. *Parliamentary Affairs, 59(2)*. Ανάκτηση 15 Ιανουαρίου 2020 από <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01475858/document>, σσ. 226-235.
- Warner, M. (2002). Publics and Counter Publics. *Public culture, 14(1)*, σσ. 49-90.
- Weil, P. (2001). Access to citizenship: a comparison of twenty-five nationality laws. *Citizenship today: Global perspectives and practices, 17*, σσ. 17-35.
- Woolf, G. (2001). Inventing empire in ancient Rome. *Empires: Perspectives from archaeology and history, 122*, σ. 311.
- Αριστοτέλης. (1987). *Πολιτικά IV –VI*. (Π. Λεκάτσας, Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος.
- Ίσαρη, Φ., & Πούρκος, Μ. (2015). *Ποιοτική Μέθοδος Έρευνας*, https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5826/4/15327_Isari-KOY.pdf. Αθήνα: ΣΕΑΒ - Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα .
- Καφετζής, Π. (1997). Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και η κρίση της πολιτικής . *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 9* ανάκτηση 15 Ιανουαρίου 2020 από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/viewFile/15230/13694>, σσ. 168-180.

- Κουσκουβέλης, Η. (2010). *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*. Θεσσαλονίκη: Ποιότητα.
- Μακρυδημήτρης, Α. (2006). *Κράτος των Πολιτών*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Μπονίδης, Κ. (2004). Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Μπότσιου, Μ. (2001). Η ηλεκτρονική δημοκρατία στο πλαίσιο διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔιαΒίου Μάθησητη ΔιαΒίου Μάθηση. Στο Β. Καραβάκου, *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (σσ. 289-310). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Νούλα, Ι. (2014). *Η Έννοια της Πολιτειότητας στην Ελληνική Τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η "κατασκευή" της έννοιας του πολίτη στα πλαίσια των εφαρμοσμένων παιδαγωγικών πρακτικών, Διδακτορική Διατριβή*. Βόλος: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, διαθέσιμο σε http://heraclitus.uth.gr/main/sites/default/files/phd_public_uploads/phd.pdf, πρόσβαση 03 Οκτ. 2019.
- Παπαδοπούλου, Α. (2014). *Θεσμοί άμεσης Δημοκρατίας στο Σύνταγμα: Η συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας*. Αθήνα: Ευρασία.
- Ρωμανός, Β. (2010). Η Μαρξιστική Κριτική της Νεωτερικότητας και το Πρόβλημα της Ορθολογικότητας της Ιστορίας. Στο Σ. Κονιόρδος, *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα* (σσ. 59-92). Αθήνα: Gutenberg.
- Τριανταφυλλίδου, Α., & Γρόπα, Ρ. (2010). Ένταξη των μεταναστών στη δημόσια και πολιτική ζωή της Ελλάδας. Στο Τριανταφυλλίδου κ. συν., *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (σσ. 127-170). Αθήνα: Κριτική
- ΥΠΕΣ. (2019). Απλοποιημένες οδηγίες απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας. <https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/Odhgies-Ithageneias.pdf>.

